

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЕУАЗИЯ УНИВЕРСИТЕТІ

МАГИСТРАТУРА

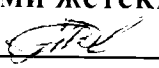
«Журналистика және қазақ филологиясы» кафедрасы

Магистрлік диссертация

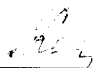
«ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТАБИҒАТ ЛИРИКАСЫ»

6N0205 «Филология: қазақ филологиясы»

Орындаушы Р.М. Қазыбек
(қолы, күні)

Ғылыми жетекшісі
Профессор Г.Қ. Жусупова
(қолы, күні)

Қорғауға жіберілді:

«ЖжҚФ» кафедрасының
менгерушісі, профессор Г.Қ. Резуанова
(қолы, күні)

Павлодар, 2006 жыл

Мазмұны

Кіріспе.....	7-8
1. Жыраулар поэзиясындағы табиғат көріністері.....	9-14
2. Дәстүр сабақтастығы, идея төркіндігі.....	15-71
Қорытынды.....	72-74
Қолданылған деректер тізімі.....	75-76

Аннотация

This research paper deals with the development of Kazakh literature. It is written in detail natural verses of Asan Kaigy, Dospambet, Abai and other poets and also problems of advanced ideas and traditions are analysed.

Бұл магистрлік зерттеу жұмысында қазақ поэзиясындағы табиғат лирикасы қарастырылады, ең алдымен ауыз әдебиетінің көрнекті ақын – жырауларының жырларындағы табиғаттың көркі, келбеті сүреті қалай сипатталынғанына тоқталынады. Қазақ ақындары поэзиясында табиғат лирикасы қалай жырланған, оның тақырыптық аясы, даму ерекшелігі арнайы сөз болады.

1. Зерттеу жұмысының өзектілігі. Жыраулар поэзиясының бастап, Абай, Шәкірім, М.Ж. Көпеев, Сәкен, Ілияс, Мағжан, Мұқағали сынды классик ақындар шығармаларындағы табиғат лирикасын зерттеуімізге нысана еттік. Тақырып өзінің ауқымдылығымен, дәстүрлік сипатымен ерекшелінеді, әрі әр кезең ерекшелігіне орай табиғат көріністері ақындар шығармашылығында әр алуан қырынан жырланып отырады. Жырланып отырған тақырып нысанасы бір болғанымен шешім де, баяндау, суреттеу, бояу нақыш та әр алуан келеді. Әдебиетіміздегі табиғат лирикасының даму үрдістері, дәстүр сабақтастығы айқын сезіліп отырады. Айтылып отырған мәселелерді ашып көрсету тақырыптың ғылыми өзектілігін көрсетеді.

2. Зерттеу нысаны. Табиғат лирикасын арнайы қарастырып, ақын-жыраулар поэзиясында табиғат көріністерінің қалай сүреттелінгені, сондай-ақ қазақ классик ақындарының шығармаларындағы табиғат бейнесінің жырлануы зерделінді.

3. Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. Зерттеу еңбегіміздің басты мақсат-міндеті қазақ әдебиетіндегі табиғат лирикасының табиғатына талдау жасау, яғни 15-18 ғасырдағы ақын-жыраулар поэзиясы мен қазақ әдебиетінің атасы Абай, Шәкәрім, М.Көпеев және т.б. классик ақындардың табиғат лирикаларына талдау жасай отырып, табиғат лирикасының даму тенденциясын ашу, олардың поэтикалық ізденістерін шығармаларындағы жаңашылдық пен дәстүр жалғастығын зерттеп саралап көрсету.

4. Зерттеу жұмысының дереккөздері. Лирикалық шығармаларға қатысты арнайы қалам тартып, жалпы лирикалық туындының көркем табиғатына көңіл аударған Ю.Борев, Л.Гинзбург, В.К.Контор, В.А.Лось, А.А.Потебня, А.Бармин, М.Н.Эпштейн, О.Н.Яницкий, С.А.Липин, Ю.В.Бондарев (Борев Ю. Эстетика. Москва: „Наука,, 1969. — 318 с; Гинзбург Л. О Лирике. Ленинград, „Советский писатель,, 1974. — 217 с; Контор В.К. Русская эстетика и критика 40-50 годов 19 века. Москва, „Наука,, 1979. — 224 с; Потебня А.А. Эстетика и поэтика. Москва, „Искусства,, 1976. — 333 с. Бармин А. Своеобразие пейзажа в эпогеии XX века. Москва, „Наука,, 1970, — 182 с; Эпштейн М.Н. Природа, мир, тайник вселенной. Москва, „Высшая школа,, 1990, - 410 с; Яницкий О.Н. Экология перспектива города: Москва, „Наука,, 1987. - 167. с; Липин С.А. Человек глазами природы. Москва, „Советский писатель,, 1983. — 290 с. Бондарев Ю.В. Человек несет в себе мир. Москва, „Молодая гвардия,, 1980. 256 с.) еңбектерін атап өтуге болады. Лирика жанрына қатысты талдаулар қазақ өдебиеті ғылымында Е. Ысмайылов (Әдебиет жайлы ойлар, Алматы, „Жазушы,, 1968. — 320 б), С.Қирабаев (Революция және әдебиет. Алматы, „Жазушы,, 1977. — 376 б), М.Дүйсенов (Ғасырлар сыры, Алматы, „Жазушы,, 1965), Ә.Тәжібаев (Өмір және поэзия. Алматы, ҚМКӘБ, 1960) Т.Әбдірахманованың (Қ.Аманжоловтың поэтикасы. Алматы, „Жазушы,, 1988) зерттеулерінде зерттеу тақырыбының нысанасы болып отырған ақындар жөнінде, олардың шығармашылық қырлары туралы жақсы пікірлер айтылады. Сондай-ақ баспасөз беттерінде көптеген әдеби-сын мақалалар жарық көрді. Солардың ішінен З.Ахметов (Өлеңнің өрен жүйрік Құлагері // Қазақ әдебиеті. — 1994, 14 маусым), Айтов Н. (Талант тегеуріні // Қазақстан мұғалімі — 1985, 11 қаңтар) Абдуллин Х. Мағжан және Сәкен // Халық кеңесі. — 1994, 14 шідде), Әбдрахманова Т. (Қазақ поэзиясындағы Ілияс дәстүрі. // Ақиқат — 1994, 66 — 68, 71-беттер), Сүлейменов Б. (Табиғат жыршысы. // Қазақ тілі мен әдебиеті. — 2002, 211) т.б. материалдарды атап өткен жөн. Қазақ поэзиясындағы лирика жанры жөніндегі Ә.Жөмішев,

Т.Токбергенов, Б.Ибраимовтың әдеби-сын мақалаларын да атап өткен жөн. Біз қазақ әдебиетіндегі табиғат лирикасын қарастырған кезде жоғарыда тоқталған авторлар еңбектеріне сүйене отырып, акын-жыраулар, сондай-ақ Абай, Ыбырай, басқа да көрнекті ақындардың шығармашылықтарындағы табиғат лирикаларына тоқталып, талдау жасауға ұмтыламыз. Табиғат көрінісі алдымен ауыз әдебиеті үлгілерінде, әсіресе, XV-XVIII ғасырларда ғұмыр кешкен акын-жыраулар шығармаларында суреттелініп, адам мен оны қоршаған орта табиғаты жырға арқау болды. Сондықтан біз акын-жыраулар поэзиясының көрнекті өкілдеріне тоқталдық, олардың еңбектерін, жинақтарын пайдаландық.

5. Зерттеу жұмысының теориялық және әдіснамалық негізі. Бүгінгі қазақ әдебиетін тану ғылымының зерттеу мектебі мен әдісі қалыптасқан ғылым саласына айналған. Бізде өз зерттеуіміздің теориялық және әдіснамалық негізіне әдебиеттану ғылымындағы зерттеу жұмыстарына, солардың әдіснамалық негіздеріне, әдебиет теориясына, әдіснамасына қатысты еңбектерге сүйендік. Бұл Қ.Жұмалиевтің „Әдебиет теориясы,, 3.Қабдоловтың „Сөз өнері,, 3.Ахметовтың „Қазақ өлең құрылысы,, атты еңбектері, сондай-ақ басқа да ғылыми басылымдар мықты жетекші құрал бола алады.

6. Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысымызда әдебиеттану ғылымында қолданылып келе жатқан әдістерді үнемі басшылыққа алып отырдық. Ең алдымен табиғат лирикасының ерекшелігін ашу үшін міндетті түрде салыстыру, топтау, талдау жасау, өткен әдебиет үлгілерімен байланыста алып қарау әдістерін қолдандық. Әдебиетіміздің жанрына бүгінгі күн тұрғысынан, заман ағымы, өдеби мұраларды, құндылықтарды бағалау тұрғысынан қарадық.

7. Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Зерттеу еңбегімізде 15-18 ғасырларда ғұмыр кешкен акын-жыраулар поэзиясындағы табиғат көріністерінің жырлану ерекшелігі нақты талданады. Бұл тақырып бұрын арнайы, жеке қарастырылмаған. М.Көпеев, Шәкәрімнің де табиғат лирикасы зерттелінбеген, біз мүмкіндігімізше мұны ғылыми тұрғыда қарастырып зерделедік. Табиғат лирикасындағы лирикалық кейіпкерді, ақынның шеберлігін, дүниетанымың, жанрдың эстетикалық сипатын, дәстүр сабақтастығын жүйелі түрде талдау барысында қарастырдық. Табиғат лирикасындағы жаңашылдық сараланды.

8. Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар. Бірінші, акын-жыраулар поэзиясындағы табиғат көріністерінің берілуі, оның жазба әдебиет өкілдерінен айырмашылығы. Абай, Ыбырай, Шәкәрім, М.Көпеев жөме т.б. ақындардың табиғат лирикасы несімен ерекшеленеді, ұқсастықтары бар ма, тақырып қайталаушылық сезіле ме. Ақындардың шеберліктері қалай көрінеді, бейнелеу, теңеу құралдары, ізденістері ақындық мәдениеті қандай деңгейде көрініс тапқан. Дәстүр мен жаңашылдық табиғат лирикаларында қалай бейнеленгені сөз етіледі.

9. Зерттеудің теориялық және практикалық мәні. Еңбекте табиғат лирикасының даму тенденциясы туралы қорытындылар жасалынады. Зерттеу табиғат лирикасын зерттеушілерге, жеке ақындардың шығармаларын оқып-үйренушілерге көмекші, методикалық құрал бола алады.

10. Зерттеу жұмысының мақұлданыуы мен жариялануы. Зерттеу жұмысының негізгі тұжырымдары мына басылымдарда жарияланды: Павлодар университетінің ғылыми хабаршысы №1, 2006. Р.Қазыбек. „Қазақ поэзиясындағы табиғат көріністері. 0,4 б.т. С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті. Халықаралық ғылыми тiрактикалық конференция материалдары. Сәтпаев оқулары. Павлодар .2006. Р.Қазыбек Ақын-жыраулар

поэзиясындағы табиғат көрінісі. 0,4 б.т. «Қазақ батырлары» 2006
«Мұқағалидің табиғат лирикалары»

11. Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, екі тараудан және қорытындыдан тұрады.

Кіріспе

Қазіргі таңда қазақ әдебиеттану ғылымында лирика жанры жан-жақты зерттеу объектісіне айналып, оның тарихына, даму процестеріне, поэтикасына байланысты әр түрлі ғылыми еңбектер жарық көрді. Ал енді жан-жақты жеке қаралуға тиісті мәселелердің бірі — қазақ поэзиясындағы табиғат лирикасы болса, бұл тақырып арнайы қарастырылмай келеді.

Лирика көркем әдебиет тегінің бірі ретінде, ақынның дүниеге қарым-қатынасын, өмірге көзқарасын, толқынды көңіл-күйін, терең тынысты сезімін, іңкәр жүрегін мөлдіретіп суреттеу, образды бейнелеу арқылы жеткізеді десек те, кез-келген серілік пен әсер лирикаға арқау бола бермейтіндігін де ескергеніміз мақұл. Ақынның өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік болмысы күрделі адамгершілікке, гуманизмге толы қоғам, философиялық толғаныстар мен қоғамдық көзқарастар, халқына деген махаббатқа толы сезім – лирикалық шығармаға қашанда өзек болып келеді.

Лирика әдебиеттану ғылымында ертеден қолданылып келе жатқан, әбден қалыптасқан термин. Ертедегі Грекияда лира деп аталатын музыкалық аспаппен сүйемелденіп айтылатын өлеңдерді лирика деген. Осы ұғым бертін келе адамның көңіл-күйін бейнелейтін поэзиялық шығармаларға қолданылып, термин ретінде қалыптасты. Қазақ тілінде бұл терминге балама боларлық өлең деген сөз бар. Лирика деген ұғымды толық бере алатын осы сөз.

Дүние жүзілік поэзияның қай-қай ірі өкілдерінің творчествосына көз жіберсеңіз, барлық ақын соқпай өтпейтін бір межелі нысана бар екенін білеміз. Ол — табиғат. Поэзия тарихында табиғатты жырламаған ақын жоқ. Оны қай ақын да шама-шарқынша жыр етуге ұмтылған. Олай болуы заңды да. Өйткені табиғат — адам атаулының ежелден бергі анасы. Адам біткеннің бәрі де өзін қоршаған табиғаттың бай әлемімен ғұмыр бойы кіндіктес, сырлас. Адам тіршілігі өле-өлгенше табиғатпен байланысты. Ендеше тіршіліктің тынысын түгтеп тартып жырлайтын суреткер назарының үнемі табиғатқа аууы — табиғи құбылыс. Бүгінгі таңда қазақ әдебиеттану ғылымында табиғат лирикасы дегенде жалпы ақындардың бірен-саран өлеңдерін көрсетіп өткенімен нақты қазақ поэзиясының табиғат лирикасына тоқталған ғалым жоқ. Қияхметова Шара Әсетқызының “Қазақ лирикасындағы табиғат пен тағдыр” атты диссертациялық еңбегі және Мүтиев Зейнолла Жақсылықұлының “Фариза Оңғарсынованың лирикасы” атты диссертациясы сынды бірлі-екілі ақындардың поэзиясындағы лирика жайында жазылған зерттеу еңбектер бар. Әрине, арнайы айтылып түбегейлі қарастырылмаса да, кейбір сын мақалаларда, зерттеу жинақтарда, монографиялық еңбектерде жекелеген ақынның шығармасын, оның көркемдік қуатын, поэтикасын, шығарманың стильдік-жанрлық ерекшеліктерін зерттеу барысында бұл мәселенің жалпылама болса да сөз арасында айтылатынын байқаймыз. Лирикалық шығармаларға қатысты арнайы қалам тартып, жалпы лирикалық туындының көркем табиғатына көңіл аударған Ю.Борев, Л.Гинзбург, В.К.Контор, В.А.Лось, А.А.Потебня, А.Бармин, М.Н.Эпштейн, О.Н.Яницкий, С.А.Липин, Ю.В.Бондарев (Борев Ю. Эстетика. Москва: Наука, 1969. — 318 с; Гинзбург Л. О Лирике. Ленинград, Советский

писатель, 1974. — 217 с; Контор В.К. Русская эстетика и критика 40-50 годов 19 века. Москва, Наука, 1979. — 224 с; Потебня А.А. Эстетика и поэтика. Москва, Искусства, 1976. — 333 с. Бармин А. Своеобразие пейзажа в эпосе XIX века. Москва, Наука, 1970, — 182 с; Эпштейн М.Н. Природа, мир, тайник вселенной. Москва, Высшая школа, 1990, - 410 с.; Яницкий О.Н. Экология перспектива города: Москва, Наука, 1987. - 167. с; Липин С.А. Человек глазами природы. Москва, Советский писатель, 1983. — 290 с. Бондарев Ю.В. Человек несет в себе мир. Москва, Молодая гвардия, 1980. 256 с.) еңбектерін атап өтуге болады. Лирика жанрына қатысты талдаулар қазақ әдебиеті ғылымында Е. Ысмайылов (Әдебиет жайлы ойлар, Алматы, Жазушы, 1968. — 320 б), С.Қирабаев (Революция және әдебиет. Алматы, Жазушы, 1977. — 376 б), М.Дүйсенов (Ғасырлар сыры. Алматы, Жазушы, 1965), Ә.Тәжібаев (Өмір және поэзия. Алматы, ҚМКӘБ, 1960) Т.Әбдірахманованың (Қ.Аманжоловтың поэтикасы. Алматы, Жазушы, 1988) зерттеулерінде зерттеу тақырыбының нысанасы болып отырған ақындар жөнінде, олардың шығармашылық кырлары туралы жақсы пікірлер айтылады. Сондай-ақ баспасөз беттерінде көптеген әдеби-сын мақалалар жарық көрді. Солардың ішінен З.Ахметов (Өлеңнің өрен жүйрік Құлагері // Қазақ әдебиеті. — 1994, 14 маусым), Айтов Н. (Талант тегеуріні // Қазақстан мұғалімі — 1985, 11 қаңтар) Абдуллин Х. Мағжан және Сәкен // Халық кеңесі. — 1994, 14 шілде), Әбдрахманова Т. (Қазақ поэзиясындағы Ілияс дәстүрі. // Ақиқат — 1994, 66 — 68, 71-беттер), Сүлейменов Б. (Табиғат жыршысы. // Қазақ тілі мен әдебиеті. — 2002, 211) т.б. материалдарды атап өткен жөн. Қазақ поэзиясындағы лирика жанры жөніндегі Ә.Жәмішев, Т.Токбергенов, Б.Ибраимовтың әдеби-сын мақалаларын да атап өткен жөн. Біз қазақ әдебиетіндегі табиғат лирикасын қарастырған кезде жоғарыда тоқталған авторлар еңбектеріне сүйене отырып, ақын-жыраулар, сондай-ақ Абай, Ыбырай, басқа да көрнекті ақындардың шығармашылықтарындағы табиғат лирикаларына тоқталып, талдау жасауға ұмтыламыз. Табиғат көрінісі алдымен ауыз әдебиеті үлгілерінде, әсіресе, XV-XVIII ғасырларда ғұмыр кешкен ақын-жыраулар шығармаларында суреттелініп, адам мен оны қоршаған орта табиғаты жырға арқау болды. Сондықтан біз ақын-жыраулар поэзиясының көрнекті өкілдеріне тоқталмақпыз.

1.Жыраулар поэзиясындағы табиғат көріністері

Табиғаттың сұлулығы жыраулар поэзиясында да белгілі бір деңгейде жырланып, көрініс тапқан. Доспамбеттің, Шалкиіздің, Жиёмбеттің, Марғасқаның, Ақтамбердінің, Тәтікараның, Үмбетейдің, Бұқардың толғауларында атажұрт, туған жер, кір жуып кіндік кескен ата қоныс, қоғалы көлдер, қом сулар әр қырынан жырланады. Көшпенділер поэзиясындағы туған табиғатқа деген сүйіспеншілік, елді, жерді қимаушылық, туған елдің табиғатын ардақтау сезімі ерекше патриоттық рухта жырға арқау етіліп отырады. Жыраулар бүкіл адам тіршілігін қоршаған ортамен, табиғатпен етене байланыста алып, туған жер көрінісін айрықша әспеттеді. Жыраулар поэзиясындағы ата қоныс, кең жайлаған жайлау, қыстау мен күзеу, көктеу, адам жанын елжіретер сағынышпен, кимастық сезіммен жырланады. Атап, айтқанда, Еділ, Жайық, Сырдария, Қара Ертіс өзендері, Азау (Азов) теңізі, Түркістан, Ташкент шаһарлары және т.б. мекендер жырларына арқау болды.

Жыраулар поэзиясы ішінде Асан қайғы Сәбитұлының (1361-1469 ж.ж.) толғаулары мен халық қамын жеп, желмаясына мініп, Жерұйық іздеуі ұрпақтан-ұрпаққа аңыз етіп келеді. Асан қайғыны Ш.Уәлиханов ойшыл, дала философы деп бағалауында үлкен мән жатыр. Кейбір деректерде Асан қайғыны қазақ хандығының іргесін қалаушы Жәнібек, Керей хандармен пікірлес, оларға ақылгөй, кеңесшісі болған деген мәліметтер бар. Жалпы қазақ тарихында Асан қайғы жақсы қоныс, құт мекен, жері шүйгін, суы мол, жеміс-жидегі жайқалған, жазы жайлы, қысы жұмсақ, Жиделі-Байсын жерін, Жерұйықты іздеген дана шешен, батагөй абыз, әділдіктің төрешісі – би болған тарихи тұлға. Қазақтың сайын даласын, Сібір мен батысты, оңтүстікті, шығысын, орталығын желмаясына мініп аралап, табиғатына арнайы сипаттама беріп, жерінің бағасын айтқан Асан қайғы сынды бірде бір жырау қазақ әдебиетінде ұшыраспайды. Қазақ жерінің табиғатын бағалауда және де Асан қайғыдан асқан ешкім де жоқ. Жердің ең бір керемет жұмағын – Жерұйығын іздеп тынымсыз шарқ ұрған дананың айтып кеткен ой-толғаулары – бүгінде біздің асыл ой маржандарымызды құрайды.

Еділ, Жайық, Жем, Ойылды кейінге қалдырып, Оңтүстікке Түркістанға карай бет алып көшкен Жәнібек ханға Асан қайғының мына бір айтқан толғауында көп сыр бар:

Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған.
Оймауыттай тоғай елінің,
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кеңес қылмадың.
Жемнен де елді көшірдің,
Ойыл деген ойыңды,
Отын тапсаң тойыңды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің...

Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге...
Еділ менен Жайықтың,
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қыста қыстасаң,
Ал, қолыңды маларсың,
Алтын менен күміске!

Асан қайғы қоныс тепкен Жем, Ойыл, Еділ, Жайық өңірін тастап ақылға да тоқтам жасамай, кеңес шақыруға да құлқы болмай елді үдере көшіріп бара жатқан ханның жөнсіз көшіне көңілі қалып, нәлет айтады. Ақылды белден басқан Жәнібектің тірлігін, әрекетін жазғырады. Неге? Себебі табиғаты бай, сулы, нулы, құнарлы жерді, атамекенді қимайды. Ата қонысы болған табиғаты әдемі жерден көшу - қоныстан біржолата айырылу, жыраудың жанына осы жай қатты батып налытады. Жәнібектің құптарсыз тірлігін қош көрмей, шорт кетіп қатты ызаланса, бір кезде ата-бабасының қонысы болған табиғаты ғажап жерді қимай күйініп қиналады, жер мен елге деген сүйіспеншілік ішті жандырып, тұла бойды өртеп, өзекті өксік қысып барады. Туған жердің табиғатына деген перзенттік махаббат, сағыныш пен құштарлық сезімі Асан қайғы жырларының өн бойына арқау болып, өріліп отырады. Ал, оның еліміздің теріскейі мен күнгеіін, шығысы мен батысын, яғни төрт тарапын тұтас аралап, желмаясын шөктіріп, аунап-қунап, суын ішіп, көлігін отқа шалдырған жерлерінің бәріне берген қадау-қадау бағасы, шоқтықты сипаттамасының орны мүлдем биік деу керек. Асан қайғының айтқан нақыл-толғау, ғибратты сөздері жыр үлгісінде айтылған болуы керек. Бірақ оның көп толғаулары бізге қара сөз түрінде жетіп отыр. Асан қайғы Ертісті көргенде: Мына шіркіннің баласы тойдым деп қарап отырмас, қарным ашты деп жылап отырмас. Сиырдың мүйізі, доңыздың құлағы шығып тұрған жер , - екен депті. Сондай-ақ Түндік өзенін, Қызылту, Баянауыл тауын, Шу, Сарысу өзендерін, Қаратауды, Ащы жерін, Шідерті өзенін, Өлеңті өзенін, Сіленті, Жалаңаш, Есіл, Торғай, Терісаккан өзенін, Сырды көргенде айтқан түйінді ойларын керемет-ақ демеске лажың қалмайды. Ал Келесті көргенде желмаясын іркіп, көзін қадап тұрып қалыпты:

Сулы Келес, құр Келес,
Майлы құйка көк белес.
Көргенде көзге жас келді,
Көңілге салдың көп елес.
Бал татыған суың-ай,
Қалын қамыс нуың-ай,
Көзімді қадап көп тұрдым,
Көңілдің жықтың туын-ай.
Желмаяға бөктеріп,
Ала кетсем деп едім,
Сырға құйған сағана,
Соға кетсем деп едім.
Бөктеріме сыймадың,
Сонда да сені кимадым,
Қапа, дүние қайран! - деп
Желмаямды санға ұрғаным.[1.56]

Дала ойшылының бұл толғау жырында Оңтүстік өңіріндегі Сырдың бар сағасы болып саналатын Келес өзені суреттеледі. Суы арнасынан толып ағатын Келестің жағалауы ну қамыс, сәмбі, жиде, шілік, тал бітік шығады, белестері де көкпенбек, суы бал татиды. Жырау суының дәміне дейін тоқталады. Табиғаттың ризығына разы көңілін білдіреді. Өйткені ел судын, өзеннің бойын қуалай қоныстанып отырған ғой. Келестің бойы, оның Сырға құяр сағасы кең жайлау, малға жайлы өріс болды. Келестің келбетін қимай, көзін ұзақ қадап тұруы да соны меңзейді. Толғау жанрын академик З.Ахметов: халықтық лириканың бір түрі ретінде талдап көрсетеді. [2.254] Демек толғау жырлар қазақ лирикасының бастау алар кәусар бұлағы, негізгі арнасы деуіміз керек. Асан қайғыны еске алғанда құлан қайтіп күн көрер деген толғауының бізге жеткен үзіндісі ойға оралады: Асан қайғы құйрығы жоқ, жалы жоқ, аяғы жоқ, қолы жоқ жыланның, жалаң аяқ балапан, қаздардың күнін қайтіп көрер деп күңіреніске түсуінің мәні жан-жануарларға аяушылық білдіріп отырғандығы ма әлде табиғаттағы болып жатқан, бар құбылыстың кереғар жайларын тапқамай баяндап, адам өмір-тіршілігіндегі көңілге қонбас қайшылықтарын баса көрсетуде ме? Әрине Асан қайғының айтайын деп отырғаны елінің мұңы. Табиғат, жан-жануарларды суреттеу арқылы адамның тіршілік кейпін суреттеу – ежелгі көркемдік тәсіл.

Ақын толғауында да табиғаттың ғажап көріністері, өзі іздеген Жерұйық көкейде ұялап тұрып қалады. Табиғатына тамсанып, таңдайын қаққан жыраудың мүддесі, көздеген максаты халқының тұрмыс-тіршілігі, қой үстінде бозторғай жұмыртқалайтын мамыра жай тіршілік кешуіне қол жеткізу, дала данасы соны армандап, желмаямен желіп, жер кезіп Жерұйықты іздейді. Жерұйық табиғаты ғажап, мол сулы, биік шалғынды, малға ыңғайлы, елге жау тимейтін, жеміс-жидекті, қойын-қоншы кенішке толы, жердің ұжмағы дерлік ата қоныс. Жерұйық - бұл адам армандаған, табиғат ғажайыбының символы іспеттес. Жерұйық - ел-жұрттың бәрі молшылыққа кенелген, жұрттың бәрі тең, талас-тартысы жоқ, ел іші берекелді, көңіл қалауынша өмір сүретін мекеннің де символы. Демек, Асан қайғы іздеген Жерұйық шын мәнінде табиғат пен адамның табиғи біртұтастығы, гармониясы, қылаусыз үйлесімділігі.

Қазақ елінің ежелгі атажұртын перзенттік мақтанышпен, масаттана жырлау – жыраулар поэзиясында қалыптасқан ұлттық сезімнің нақты көрінісі. Бұл, әсіресе, Қазтуған жыраудың Алаң да алаң, алаң жұрт толғауында ерекше байқалады. Бұл толғауда жырау жұрт сөзінің мағыналық ауқымына арғы-бергі ата-бабалары қоныстанған, өзі рубасы, әскербасы, батыры болған Еділдің және оның салалары Ақтұба, Бозан өзендері жағалауларын қамти отырып перзенттік махаббатпен жырлайды. Ақала ордам қонған жұрт, Жанға сақтау болған жұрт деп әсерілей бейнелеулермен толғаған жыры атамекеніне ғашық қазақтың көңіл-күйіне лайық тебіреністер екенін білеміз.

Қазақ жыраулар поэзиясында табиғат көріністері, бейнелері жоғарыда айтқанымыздай, жеке тақырып ретінде алынып жырлана бермейді. Бір тақырып аясында табиғатты толғауды ақындар да мақсат тұтпаған-сынды. Бірақ, атамекен, туған жер, ата қонысты бүкіл жыр толғауларына арқау етпеген бірде-бір ақын-жырау жоқ десе де болады. Жыраулар поэзиясында да жерге, құтты мекен, ардақты қонысқа деген зар үні күшті сезіледі. Жерінен, ата-баба қонысынан, жайлауынан айырылу - қазақ халқы үшін ең үлкен қасірет-қайғы,

ұрпақ кешірімес қылмыстай саналды. Сайын дала мен сахара, атамекен, туған жер бұл қазақтың ары мен намысы деуге болады. Табиғаты тамсандыратын туған жер үшін қазақ жанын садақа етуге даяр халық.

XVII-XIX ғасырларда ғұмыр кешкен акындар жырында туған жерге деген зар басым. Ол заңды да еді. Өйткені, қоғалы көлдер, қом сулары нулы, сулы жерлері, кең көсіліп жатқан жайлаулары, қазыналы жер қойнаулары отаршылардың көзінің құртын жеді. Отарлау саясатының шенгелді қолы халқымыздың омырауына жармасып алқымынан сығып келе жатты.

Ілгеріде өткен Қазтуғанның үніне құлақ түрейікші:

Жабағылы жас тайлақ,

Жардай атан болған жер.

Жатып қалып бір тоқты,

Жайылып мың кой болған жер.

Сырт қараған көзге жас тайлақ пен тоқты жырға қосылып, малдың басының өніп-өсуін, береке-байлықтың бастауын аңғартып тұрғандай. Қазтуған тілі бейнелі, ойы терең орамды акын, ол атам қазақтың тал бесікте тербетілген жерін, туған табиғатын өте бейнелеп дәл ұқтырады. Қазтуғанның жырлап отырғаны да нақтырақ айтқанда – табиғат, туған жер, ата қоныс, шұрайлы, малға жайлы мекен, жерге, табиғаттың әдемілігіне деген сүйіспеншілік. Табиғаты әсем, шұрайлы жерді айту үшін төрт түлік мал фон қызметін атқарып тұр. Акынның табиғатты жырға қосудағы зергерлігін, шеберлігін көрсететін өлең сөздің бұл да бір құпиясы. Мұндай әдемі дәстүр Бұқар жырауда да ұшырасады:

Үш жыл малды ту сақтап,

Жиделі-Байсын жетіңіз.

Кісісі жүзге келмей өлмеген,

Қойлары екі қабат қоздаған.

Жердің көркін бейнелеуде Бұқар дәстүрді одан әрі жалғастыра түседі. Кісі ұзақ жасайтын, табиғаты тамаша, жанға жайлы жер ежелден адам арманы ғой. Қойы екі рет төлін өргізетін, кісісі бір ғасырдай ғұмыр кешетін жер, тұмысы қалпын сақтаған табиғат жаннаты емей немене? Көреген жырауды әсем де тамаша, ауасы жұпар Жиделі-Байсынды табиғаты тамсантады. Өйткені ол табиғаты өмір сүруге өте қолайлы, жері де, суы да, малы да мамыра жай тіршілік кешетін жер. Бүгінде елімізде адам өмірінің ұзақтығы орта есеппен ерлер арасында 60-қа, әйелдер арасында 70-ке де жетпейді екен. Табиғаттың бұзылуынан, экологиялық жағдайдың күрт нашарлап кетуі салдарынан адамзат шешілуі күрделі үлкен проблемаға тап болып отыр.

Бұқар жырау заманы, табиғаттың тәңір жаратқан бұла қалпынан әлі бұзыла қоймаған кезі, экологиялық қауіп деген ұғым-түсініктің өзі мүлде жоқ кез, сондай уақыттың өзінде, адамның ғұмыр жасын нақтылап айту елең етерлік құбылыс. Ойпаз жырау бүгінгі ұрпақтарына табиғаты ғажап, жердің жаннатында өмір сүрген біздің замандастарымыздың сүйегі қандай асыл еді деген ойды ұқтырғандай.

Қазақ акын-жыраулары төрт түлік малының төлдеп, өсіп-өнуін жырлай отырып та табиғатын, туған жерінің құт-берекесін асқақтата көрсете білген. Бұл ұлттық ерекшелік, көшпелі елдің, мал шаруашылығымен айналысқан халықтың дүниетанымын, психологиялық ерекшелігін айқын

аңғартатын белгілер де. Ақын-жыраулар поэзиясында табиғат болмысы халқымыздың дүние танымы, ұлттық дәстүр үрдістеріне орай сан алуан қырынан бейнеленіп отырады. Дүние танымы кең ақын-жыраудың табиғатты танып, оның тылсым дүниелерін қабылдап бейнелеуі кең тыныспен беріліп отыратыны белгілі. Жыр жанары осы күрделі процестерді қалай қабылдай алады, әрине ол ақынның қарымына, көзқарасына байланысты нәрсе.

Атамекеннің берекелі табиғатының ол жерде мекендеп отырған жұртқа байлық пен молшылық, ырыс, құт, бақыт әкелетінін жырлау – жыраулар поэзиясының басты нысаналы көркемдік мұраты. Ақтамберді Сарыұлы толғауларында Қазтуғанның жыр жолдарымен үндес бейнелеу мен теңеулер бар:

Жағалбай деген ел болар,
Жағалбай деген көл болар.
Жағалбайдың жағасы,
Жасыл да байтақ ну болар. [3.384]

Қазтуған, Ақтамберді толғауларындағы жұрт, қоныс атауларымен берілетін Қазақ хандығының жер аумағын білдіретін сөз Бұқар Қалқаманұлының толғауларында халық, ер мағынасында да жырланатыны бар. Бұған мысалы, Бағаналы орда, басты орда толғауы бола алады.

Қазақтың ежелгі ата-баба қонысын, жерін, атамекенін бүгінгі ұрпақтарға таныстыруда жыраулар поэзиясының маңызы ерекше, сондықтан олардың жыр жолдарына назар аударып, жас ұрпақ бойына дарытып отыруымыз керек. Доспамбеттің Азау, Азау дегенің әл-Ғұсман патша жұрты екен, Айнала бұлақ басы тең, Азаулының Стамбұлдан несі кем? деп, Еділ өзенінің төменгі ағысын, Азау (Азов) манайы кіретін Кіші Орда хандығы мекенін жырлауы да дүниетануымыздың географиясын, өрсін кеңейте түседі.

Доспамбеттің, Шалкиіздің Стамбұлда, Бақшасарайда, Қырымда атойлап жүруі халқымыздың ежелгі мекендері екендігіне куәлік береді, табиғаты көркем бұл аймақта Алтын Орда хандығы құлағанға дейін Дешті Қыпшақ жұрты жайлауында малын өргізіп, теңізінен тайдай тулаған балығын аулап, жерінің байлығын иемденген айрықша бір мамыражай кезеңді өткерген еді. Жырауларға бұл тіршілік мейлінше таныс болғаны тарихи шындық.

Жыраулар поэзиясында атамекенді, туған жер табиғатын сағыну, ардақтау арқылы ұрпақтарды отаншылдық-патриоттық рухта тәрбиелеуге ерекше мән берілген. Доспамбет жыраудың жыр жолдарынан қаһармандық пен күрескерлік үн басым келуі осыны байкатады.

Ал, Жиємбет жырау Бортоғашұлының (XVII) Есім ханның қаһарына ілініп, Қазақ ордасының шығыс шекарасы жағына айдалып бара жатып, атамекенімен қоштасуы да жан дүниесі туған жерімен тұтасқан адамның ішкі сезім күйін айқын танытады:

...Қайырылып қадам басарға,
Күн болар ма мен сорға,
Өзен, Арал жерлерім?!
Қиядан қолды көрсеткен,
Төбене шығар күн бар ма,
Жотасы биік Дендерім?!

Жыраулар - қазақ хандығының ежелгі қонысынан, жерінен айырылып қалмай, іргесі берік мемлекет болып қалуын армандап, сол жолға өлеңі мен кару-жарақтарын қатар жұмсаған тұлғалар.

Шара Қияхметова өз еңбегінде лирикадағы табиғат — қоғам — адам тақырыбына тоқталады: “Әдебиеттің даму кезеңдері адамның табиғатқа эстетикалық қатынасы екі түрлі бағытта болатынын айқындап отыр: а) әлеуметтік өмірдің негізі ретінде; ә) сұлулық негізі ретінде. Екі жағы біріге отырып, ақындық таным жүйесінде біртұтас дүниеге айналады. Бірі-біріңсіз өмір сүре алмайды. Соның негізінде табиғатты эстетикалық тұрғыдан тану концепциясы туындайды”.

Бұқар жырау:

Қарағай судан қашықтап,
Шөлге біткен бір дарак.
Шортан шөлге шыдамсыз,
Балықтан шыққан бір қарак.
Ойлама шортан ұшпақ деп,
Қарағайға шықпас деп,
Күнбатыстан бір дұшпан,
Ақырда шығар сол тұстан...

Шынына келсек, шортанның қарағай басына шығуы мүмкін емес сияқты. Судағы шортан таудағы ағаштың басына қалай шықпақ. Бұл істің байыбына барып, терең ойлап зерделеу мүмкін емес нәрсе сияқты болғанымен мүмкін болатындай. Бұл әдебиет айнасына түсіп, халықтың ой-санасынан орын алған шындық еді. [4.331]

Махамбет табиғатты суреттеп отырып та өзінің негізгі мақсаты — азаттық үшін күреске үйіріп соғады:

Жайықтың бойы көк шалғын,
Күзерміз де жайлармыз.
Күлісті сынды күреңді,
Күдірейтіп күнде байлармыз.

немесе:

Аспандағы бозторғай,
Бозанда болар ұясы.
Бозанның түбін су алса,
Қайғыдан болар анасы.
Қара лашын, ақ тұйғын,
Қайыңда болар ұясы.
Қайыңның басын жел соқса,
Қайғыдан болар анасы, — дейді ақын.

Жыраулар поэзиясындағы табиғат көріністерінің кескінделіп, бейнеленуі түптеп келгенде жазба әдебиет өкілдерінің шығармаларына да белгілі дәрежеде ықпал етті. Олар енгізген жақсы дәстүрді, үрдісті талантты ақындарымыз өз бойына сіңіріп, жырларына рухани нәр ете білді. Бізге жеткен жыраулар мұрасы аз да болса саз дерлік құнды жәдігерлер болып табылады.

2. Дәстүр сабақтасығы, идея төркіндестігі

Сан-алуан жанрлы казак әдебиетінде табиғат лирикасы арнайы зерттелінген тақырып емес. Бірақ казак әдебиеті туралы зерттеу, әдеби-сын мақалалар жазған ғалымдар мен сыншылар бұл тақырыпты шама-шарқына қарай көтеріп, пікірлерін білдіріп отырған. Айталық, белгілі сыншы академик М.Қаратаев, ақын әрі ғалым Ә.Тәжібаев, С.Қирабаев, З.Ахметов, Ә.Жәмішев, Ж.Әбдірашев, Т.Тоқбергенов, З.Қабдолов, Р.Нұрғалиев, Қ.Жүсіпов, С.Негімов еңбектерінен ақындарымыздың әр жылдарда жазған табиғат лирикаларына қатысты зерттеушілік ой пікірлер ұшырасады. Бірақ олар арнайы тақырып аясында қарастыруды мақсат етпеген.

Адамзат баласының тіршілігі табиғат аясында өтетіндіктен қоршаған ортаға деген сүйіспеншілік пен аялаушылық сезімі оның бойында ана сүтімен даритындай. Табиғат ежелден тылсым күш, оның құпиясы тым терең, сыры мол. Осы құбылыс жыраулар поэзиясынан бастап-ақ көрініс тауып отырғанына тоқталып өттік. Қазақтың от ауызды, орақ тілді ақын-жыраулары жырында табиғат болмысы, бейнесі көбіне салыстыру, шендестіру үстінде жалпылама суреттелініп отырады, ол арнайы жырланбаған. Оның да себебі болса керек, біріншіден өлең суырып салынып айтылатындықтан – оның нысанасы белгілі бір оқиға, болмаса адамның іс-әрекеті, мінез-құлқы, жақсылығы, ғибраты да болуы ықтимал. Табиғат көріністерін бейнелеу негізінен жазба әдебиет өкілдерінің еншісіне тиген. Жыраулар балығы тайдай тулаған, қарағай басын шортан шалар қабағынан қар жауып деп табиғат көріністерімен байланыстыра салыстырып, теңей жырлағанымен, табиғаттың өзін жырға қосуды мақсат етіп дйттемеген сыңайлы.

Табиғат көріністері казак жазба әдебиетінде өз алдына көркемдік тұрғыдан, суреттеу нысанасы ретінде бейнеленіп, табиғат лирикасы казак поэзиясының жеке тақырыптық саласы болып дами бастады. Жаратылыстың, құбылыстың жанды келбетін қаз-қалпында бар бояу бедерімен мейлінше көркем етіп суреттеуді мұрат тұтқан көркемдік концепция қалыптасты. Адамның көңіл-күйін, ішкі сырын немесе сыртқы түрін, бет әлпетін сипаттағанда, сан-алуан қиялға толы философиялық толғаныстарды білдіргенде, өмір, тұрмыс-тіршілік жайларын жырлағанда туған жер сипаты, оның айрықша сурет көріністері, табиғат құбылыстары бейнелік, образдық қызмет атқара бастады. Табиғат енді жалпы сезім бабы, көңіл-күй қатынасы арқылы көрініс тапты. Табиғатты бейнелеу субъективті сипат алып, шын мағынасында жаратылыс пен адам жарастығы тұтас жырлана бастады. Адам табиғатқа тек әлеуметтік өмірдің тірегі ретінде ғана қарау көзқарасынан арылып, оны сұлулық объектісі ретінде қабылдап, оған танымдық-тәрбиелік, эстетикалық-этикалық тұрғыдан қарап, сөйтіп дүние сырын көркемдік таным тұрғысынан игеруге күш салды. Күллі әдемілік әлемі, сұлулық сипаттың

барлығы дерлік табиғаттың өз бойында тұнып тұрғанын, оны ақындық сезім, ақындық қиялмен танып, ақындық тілмен жеткізе білу – поэзия еншісінде екенін таланттар мықтап сезінді. Табиғатты сүйем, сұлулыққа бас иемін [5.465]. дейді Байрон. Ал, Шелли: Шын поэзия жасырынып тұрған дүние сұлулығының шымылдығын сыпырып тастайды [6.417] - деп жазған. Қарап отырсақ, өнер адамының қай-қайсы да бұл мәселеге соқпай кетпеген.

Ақындар әдемілік негізін тек табиғат әлемінен іздеген. Әдемілік – жарытылыс ғаламатына тандана, тамашалай қарайтын адам жанына сырттан құйылатын, сырттан даритын ізгілік нұры. Ендеше адам сезімінен тыс табиғат шын мағынасында эстетикалық сапаға ие бола алмайды, ол үшін әр адам сұлулықты тани және бағалай білуі қажет. Бұл жөнінде З.Қабдолов былай дейді:

Нағыз пейзаж – Поэзия! Мінез! Адам! Неге десеңіз, адамның суреті – пейзаж жоқ. [7.256]

Поэзиядағы табиғат лирикасын қарастырған кезімізде ХХ ғасырдағы қазақ жырының ірі өкілдерінің лирикалық шығармаларын орағытып өте алмаймыз. Бұл орайда С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, М.Жұмабаев, Қ.Аманжолов және де Ж.Нәжмеденов, М.Мақатаев, Ж.Жақыпбаев поэзиялары мен қатар, қазіргі жас ақындардан Маралтай Ыбыраевтың, Алмас Темірбайдың, Бақыт Беделханұлының, Назира Бердалының т.б. поэзиясындағы табиғат лирикаларын да тілге тиек етеміз.

ХХ ғасыр басындағы ірі қоғамдық-саяси оқиғалар мен ғылыми-техникалық революция бүкіл рухани қазына жайындағы түсінік, ұғымымызды кеңейтіп өзгертті. Адамның өзін-өзі тануының, ғылымды игеруінің жаңа дәуірі басталды. Табиғаттың сыртқы бейнесін ғана тамашаламай, оның ішкі болмысына үнілуге мүмкіндік туды. Адам баласы жердің тартылыс күшін жеңіп, ғарышқа шықты. Табиғатты зерттеуде, танып білуде жана белестерге көтерілдік. Бұл оқиғалар әрине поэзияда көрініс таппай қалмады. Лирика жанрына көркемдік талдау жүйесі енді. Табиғат суреттері арқылы адамның ішкі сырын, жан дүниесін ашып көрсетуге күш салды ақындар. Адам жан әлеміндегі тылсым, бейбәлім өзгерістерді, сан алуан құбылыстар ажарын ашатын табиғат құбылысының сыры мен сипатынан оралымды, өрнекті сурет таба білді.

Табиғатты эстетикалық тұрғыдан тану дегеніміз — суреттің өзі жан сұлулығымен астасқан, оқушысын толғандыра отырып, көз алдыға бейнелі, бедерлі жаратылыс суретінің қайталанбас керемет -келбетін, өзіндік сыр-сипатын мейлінше тұтас, мейлінше еркін жеткізу. Табиғатты эстетикалық тұрғыдан танудың алғашқы үрдістерін Абай лирикасынан көреміз. Абай табиғат лирикасы арқылы қоғамның тарихи-психологиялық суретін ашып берді. Сол арқылы жанр аясын кеңейтті. Өркенін өсірді. Абайдың ешкім деңгей алмайтын биік тұсы — осы. Осы тұста ол — суреткер. Табиғат, қоғам, адамға катысты өз қоғамынан әлдеқайда озық сөзді ол осы жерде айтты. Өйткені өзіне дейінгі данышпанның қай түрімен де ақыл-парасатын мөлшерден тыс толықтырған еді, — дей келіп, Абай — біреу. Ол деңгейге ешкім көтерілген жоқ. Ал, дәстүрі — сан тарап. Оны игеру, алға дамыту қазақ поэзиясының түпкілікті мұраты” [8.120], - деген пікірді негізге алар болсақ М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров ХХ ғасыр басында Абай салған, соны соқпақты ілгері дамытып, Мұқағали, Қадыр ақын, Жұмекен, Жұматайлар жаңа көркемдік

ізденістерге құлаш ұрды. Бүгінгі қазақ поэзиясындағы табиғат лирикасын сөз еткенде тіпті де өзгеше сарын, өзгеше леп байқалады. Олар әдебиетіміздің өміршең дәстүрін терең де толық меңгеріп, табиғатты жаңаша қырынан ізденіп жырлауға ұмтылады. Бұл жолда жеткен нәтижелер аз емес.

Сөйтіп, табиғат лирикасына қазақ әдебиетінде қалам тартып, бұл тақырыпты да ілгері дамытып алып кеткен ақын – Абай. Абайда табиғат көрінісі мен бейнесі, жалпы бізді қоршаған ортаның тыныс-тіршілігі, қозғалысы, дамуы жаңаша леппен, жанашыл көзқараспен жырланады. Абайдың табиғатқа арналған өлеңдері жылдың төрт мезгілін де тұтастай қамтиды. Онысы қазақ әдебиетінде жоқ соны сүрлеу, батыс әдебиеті, оның ішінде орыс әдебиеті ақындарымен жыр мүшайрасына түскендей қабылданып отырады. Абайдың табиғат лирикалары табиғатты жаңаша танытады, біз аңғара қоймайтын тылсым дүниенің құпия кілтін қолымызға ұстатып жібергендей сезім күйге бөлейді. М.Әуезов аса жоғары бағалаған Қыс деген өлеңін алайықшы.

Ақ киімді денелі, ақ сақалды,

Соқыр мылқау танымас тірі жанды.

Үсті басы ақ қырау, түсі суық,

Басқан жері сықырлап келіп қалды.

Бұл сурет, көрініс қазақ танымында ХІХ ғасырда болып па еді? Әрине болған жоқ. Абай қысты қазақ ұғым-түсінігіне барынша сіңісті етіп шеберлікпен бейнелеп, қиыстырып-ақ жібереді. Қыс адам кейпінде, үстінде ақ киім, ақ сақалды, сонымен қатар тірі жанды танымайтын соқыр әрі мылқау күйінде бір суреттелініп алса, енді ол басының аппақ қырау, түсінің тым суық, басқан жерінің сықырлап келіп қалатынын бейнелейді. Жансыз үскірік аязды қыстың бейнесін бір сәт адам кейпінде көз алдыға анық та айқын етіп суреттейді. Ақынның бейнелі тілінің, өрнекті ойының қуатымен қыс бейнесі адам бойында ызғарлы аязды сезінетін түйсік туғызатын бейнеге айналып кеткендей. Қыс өлеңі Абайдың шығармалары ішінде ақынның айрықша бір ізденісін, ақындық сатысын көрсететін шығарма. Қазақ даласының сахарасы, табиғаты, әсіресе, арнайы жыл мезгілдеріне арналған жырлар Абайға дейін дами қоймаған. Қысты Абай Әуезов айтқандай тірі жанды бейнелі етіп сипаттайды. Қыс бейнесі жаңа, соны сипатта сомдалынды. Қыс жанды бейнеде суреттелгендіктен қауырт, екпінді, бойында тылсым күш, оның дем алысы үскірік, аяз бен қар ерекше алапат дүлей боранды елестетеді. Ақын қысты сұрағанын алмай тынбайтын, келгіштеп есіктен кетпейтін қазақтың кәрі құдасына тенеп жібереді. Табиғаттың қытымыр қысын суреттеген ақын қыс алып келген әлекті, шаруаның жайына, малшылардың көңіл-күйіне ауысады, тұмсығын салған қасқырға малды қор қылмау жағын ескертіп өтеді. Абайдың қыс көрінісін қарлы, аязды дала пейзажын суреттеумен шектелмей шаруа баққан елдің тұрмысын қамтуы өз заманының реалистік шындығы болатын. Осы өлеңді ұзақ талдаған Әуезов: ...идея жағынан өзге өлеңдерінде жеткен өрісіне өрлемейді... тартысты танытарлық идеяның жетімсіздігінен, қыстың суреті, көбінше, көлденеңнен көруші, салқын қанмен сөйлеуші адамның созерцаниесі болып қалады, [9.137] - деп кемшін тұстарын көрсетіп өтеді. Абай өлеңдеріндегі қоғамдық қайшылықтар көрініс таппады деген мәселе тұр.

Әуезов оны саясаттан сескенгендіктен айтып отыр. Абай бейнелеуінде қыс образы жалпы тұрғыда емес, нақты, дәл динамикалық қозғалыста алғаш рет қазақ сахарасында сипатталынды деуімізге болады. Қазақ поэзиясында Абайдай Қысты суреттеген ақынды табу қиын. Ұлы ақын табиғаттың қай көрінісін сипаттамасын оның тура, нақты көрінісін емес, образын, бейнесін суретпен, өрнекпен айшықтап шебер беріп отырады.

Қазақ жазба әдебиетінде, жаратылыс, табиғат келбеті Абай поэзиясында көрініс тапқанындай ешбір қазақ ақындарында көрініс тапқан емес. Абай табиғат лирикасының бастауында тұр. Абайдың салып кеткен дәстүрі мықты да өміршең. Ол дәстүрді кейінгі толқын ақындар дамытып ілгерілетіп алып кетті.

Абайдың табиғат лирикаларынан мына ерекшеліктерді айқын байқаймыз: ірі ақындар, талантты тұлғалар кемелденген сайын табиғатқа жақындай түспек, табиғатпен ол өзін етене біртұтас сезінбек, табиғат-ананың бір бөлшегіне айналып кетпек. Абайдың Желсіз түнде жарық ай деген өлеңіне зер салайықшы:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп.
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп.

Өте келісті, әдемі сурет, аса бір нәзіктік сезіледі. Көрініс түнгі мезгіл, аспанда толған ай, дала сүттей жарық - сәт. Бірақ ақын дала сүттей жарық еді демейді, оны бір ғана желсіз түнде жарық ай деген сөйлеммен бейнелеп тұр. Ой бейнелі, тіл айшықты. Мамыра жай дала көрінісі, терең сайда, гүрілдеп аққан өзеннің бетінде ойнаған ай сәулесінің көрінісі ғажап. Табиғаттың әдемілігі, адам жанына ерекше бір нұр сәуле құйып тұрғандай. Абай мамыра жай түнді қалай жырлау керектігін осы өлеңі арқылы өнеге, үлгі көрсетіп тұрған жоқ па? Абай үнемі ізденіп, ақындық шеберлігін ұштап отырғандығын айқын сезінеміз.

Ал ақынның Күз деген өлеңінде де бір ғана көрініс арқылы бүкіл өлең тақырыбындағы негізгі мақсатты ашып бере алған.

Қайыршы шал кемпірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айрылған ағаш, қурай.

Күзгі салқын мен дауылды күндері ағаштың жапырақтарынан жалаңаштанатыны белгілі. Ал Абай бұған қурайдың да жапырағынан айрылғанын қосады. Сол арқылы оқырман ойын тереңге бастайды. Жалпы Абай өлеңдеріндегі табиғат көріністері шебер дәлдікпен бейнеленіп отырады.

Ұлттық мінездің қалыптасуында ұлттың әдет-ғұрыптық, тұрмыс-салттық, кәсіптік-шаруашылықтық ерекшеліктері, ұлттық сезім бәрі де маңызды болып есептеледі. Дүниені біз ұлттық болмысымызбен қабылдаймыз, оны ешкім де теріске шығара алмас. Табиғатты тануда да ұлттық ерекшеліктеріміз сезіліп отырады. Бұл нені аңғартады: бұл ата дәстүрдің сабақтастығын, жалғастығын аңғартады. Бұл объективті түрде жүріп жататын процесс. Ол біздің алуан түрлі поэзиялық шығармаларымыздан көрініс табады. Біз соны дұрыс танып, талдай алуымыз керек. Табиғатты тану мен бейнелеуде, кескіндеуде ұлттық таным-түсінік, ұлттық ұғым, ұлттық дәстүр барынша

көрініс тауып жатады. Оған таңырқай қарамау керек. Музыка әуені барлық халыққа түсінікті болғанымен онда да ұлттық колорит, әуез болғандықтан ұлттық сипатқа ие болады. Осы орайдан келгенде, Абайдың табиғат лирикасының тереңіне үніле білсек, бізге беймәлім сырдың беті ашыла түсетіні ақиқат. Өйткені “Абай — асқан реалист ақын. Оның табиғат жырларынан уақыттың әлдеқалай жылы, айы емес, өзі өмір сүрген заман жайы, сол заманда тіршілік еткен адам жайы айқын көрініс табады. [10.35]” Мысалы “Жазғытұры” өлеңін алап карасақ:

Жаздың көркі енеді жыл құсымен,
Жайраңдасып жас күлер құрбысымен.
Көрден жана тұрғандай кемпір мен шал,
Жалбаңдасар өзінің тұрғысымен”

Ұлы ақынның “Жазғытұры” ғана емес, басқа да табиғат тақырыбындағы өлеңдерінде қазақ халқының әдет-салтына, тұрмыстық-шарушылықтық кәсіптеріне байланысты өлең жолдарының көп кездесетінін жоғарыда айттық, міне олардың ішінде тікелей ұлттық сезімге қатысты сөздер мен ұғымдар, өлең жолдары мен тұтас шумақтар, бедерлі бейнелер мен әдемі сөз бейнелілігі жиі ұшырасып отырады. Ұлттық сезім тұрғысынан келгенде Абай өлеңдерінде жиі ұшырасатын бейнелердің бірі — кемпір-шал бейнесі. Мәселен: “көрден жаңа тұрғандай кемпір мен шал” (“Жазғытұры”), “кемпір-шал қыржаң қағып, бала бүрсен”, “қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп”, (“Күз”), “кемпір-шалы бар болса қандай қиын” (“Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай”) т.б. алсақ, біріншіден барынша ұлттық осы бейнелердің табиғат тақырыбындағы өлеңдерде жүруі де тегін болмаса керек, жыл мезгілдерінің ауысып тұратыны сияқты жастық та кәрілікке ұштасып жатады. Физиология, биологияның заңдылығы — жастың қартаюуы болса, адам баласының о дүниелік боларының алдындағы бір кезең — кемпір-шалдық дәурен. “Өз баласын өскенше, немересін өлгенше” бағып-қағатын, көздерінен таса қылмайтын, қара шаңырақ иелері кемпір-шалдар бейнесі ұлттық сезімімізді басқа ұлттардың сезімдерінен ерекшелеп тұрады. Кемпір-шалын қаңғыртпай қолда ұстау, қамқор болу — арлы ұлдың, қасиетті қыздың ата-бабадан мирас еткен дәстүрі, тәрбиесі мен тағлымы. Кемпір-шалдар бейнесінің жанға жақын, ұлттық ойлау мен ұғымға барынша сәйкес келуі, ұлы ақын өлеңдерінің қуатын күшейтіп, қасиеттерін нақтыландыра түседі, әсер-ықпалын күшейтеді. Басқа да көркемдіктерімен бірге ұлы ақынның табиғат тақырыбындағы өлеңдерінің барынша ұлттық сипатын, мейлінше жинақталып берілген кемпір-шалдар бейнесінің тікелей ұлттық мінезге қатысын осылай түсіндіруге болады. Қарапайым түрде ұғынсақ, басқа ұлт ақындарының өлеңінде кемпір-шалдар бейнесінен қазақ ұлтының туысқандық сезіміндей ыстықтық, жылылық сезіле бермеуі мүмкін.

Ақынның “Жаз” өлеңіндегі:
Жаздықүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын бейшешек,
Ұзарып өсіп толғанда.
Күркіреп жатқан өзенге,
Көшіп ауыл қонғанда.
Шұрқырап жатқан жылқының

Шалғына жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып, ыңқылдап,
Суда тұрып шыбындап
Құйрығымен шылпылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап, —

деген сияқты өлең жолдарында да халық өмірі, тұрмысына табиғаттың көркем бейнесіне, көкорай шалғынды, көк майса дала келбетіне катысты белгі-бедерлер көп-ақ. Ұлы ақын жаз жайлауға “көшіп ауыл қонғанда” деп те тегін айтпаған, табиғаттың ерекше бір түрге енген маусымын, ауыл өмірін суреттеуге, оны бар көрінісімен жырлауға ерекше ынтызар көңіл-күймен барып отырған. Жаз айында қазақ ауылының тұрмыс-салтын ғана емес, күнкөріс-шаруашылығын, халықтың руханият дүниесін, этнографиялық жай-жапсарын, әлеуметтік күйін толығымен, табиғат көрінісімен астастыра жан-жақты көрсетеді.

Күні бүгінге дейін қазақ поэзиясының ең бір өрнекті, тұрақты тақырыптарының бірі ауылдың табиғаты, ауыл болуы кездейсоқтық емес, ол қазақ халқының генефоны, шыққан қайнар бұлағы болғандықтан, бүгінгі мен кешегі ауылдың айырмашылығы, ерекшелігі бар, соған орай әдебиетімізде бейнеленуінде де бұл айырмашылық, өзгерістер айқын өрнектелуде.

Поэзия - уақыт айнасы да іспеттес қой. XX ғасырдағы қазақ даласының табиғатын жырлаудағы Абай дәстүрінің ілгері жалғаса түсіп үрдіске айналуы ақындарымыздың табиғат лирикаларынан айқын сезіледі. Ауыл мен кала, дала төсіндегі көптеген соны өзгерістер табиғат келбетіне де өз әсер, ықпалын жасады. Мұны ақындар, лириктер әртүрлі қабылдады. Жалпы қазақ халқының негізгі шаруашылығының төрт түлік малмен байланысты болуы, осыдан туатын көші-қондық, көшпелі тұрмыстық жағдайлар табиғи ортаға қарай бейімделіп отырды. Тіршіліктің бәрі аспан астында, жер бетінде ежелгі ата қоныста өтіп жатты. Қазақтың тыныс-тіршілігі негізінен табиғат аясында өтетін. Табиғатқа барынша жақын, сырлас халық. Халқымыз аспан әлемін бақылап, жұлдыздарға қарап бағдарын, ауа райындағы алдағы өзгеріс құбылыстарды, шөптердің түсіне қарап қасиетін, суына қарап жерін, жеріне қарап астында жатқан казынасын болжап тап басып айта білген. Халық жадындағы бұл қасиет ақындар жырларынан да қылаң береді. Демек, Абайдың “Жаз” өлеңінде ауылдың аты аталуының, көрініс суреті салынуының астарында осындай сырлар бар. Бір ғажабы, “Жазда ауыл келбетін ақын шабытпен суреттеп, сол суретке өзінің де сүйсініп отырғанын жасыра алмайды. “Қыз-келіншек үй тігер, бұрала басып былқылдап” деп қыз-келіншектер туралы, “жаутандаған жас бала, ет әпер деп қылқылдап” деп балалар туралы, “салтанатты байлардың, самаурыны бұрқылдап” деп байлар жайында, “білімділер сөз айтса, бәйге атындай аңқылдап” деп ақылды-есті адамдар туралы, “ақ көйлекті, таяқты, ақсақал шығар бір шеттен, малыңды әрі қайтар деп” деп шалдар туралы, “асау мініп теңселген, жылқышылар кеп тұрса” деп жылқышылар туралы, “мылтық атқан, құс салған, жас бозбала бір бөлек” деп жастар туралы айтқандарында қазақ ауылының осындай әлеуметтік топтарына әр қырынан тоқталып отырады, осылардың шат-шадыман көңіл-күйлеріне өзінің

ыстық сезімін косып, табиғат сұлулығымен жарасым тапқан ауыл ажарын асқан шеберлікпен әдемі суреттейді. Қазақ халқының тұрмысындағы осы бір жадыраңқы тұстың жыл мезгілі — жазға сәйкес келгеніне көңіл қошын косқандай, ақынның өзінің де қуанышты әсер үстінде отырғаны өлеңнің әр жолынан байқалып отырады.

Осы өлеңдегі ауыл, дала сәні төрт түлік мал екені түсінікті, бірақ өлеңде мал түгел аталмайды. Ақын саналы түрде басқалардан гөрі жылқыны айрықша, ерекше көріп, оған “Жаздан” басқа да өлеңдерінде әр түрлі қырынан тоқталып отырған. Қазақ халқы “ат — ер қанаты” деп жылқы баласын аса қатты қадірлесе, қымызын ішіп қызыктаса, көлікке мініп көсілсе — бұның барлығы мәселенің беті ғана, ал ішінде ата-бабамыздың сол жылқымен байланысты сұлулыққа, яки эстетикалық көзқарасы, ерлікке, батырлыққа ұрпақтарын тәрбиелеуі яки тәрбиелік-тағлымдық ойлары жатыр.

Абай “Жазда” қозы-лактар демейді, құлын-тайлар дейді, түйе мен сиырды да атамай, “ат-айғырлар, биелер” деп кетіп отырады. “Күз” өлеңінде де сондай “жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан” дейді. Қысқасы ақын шығармашылығындағы жинақталған типтік әрі ұлттық бейнелердің сапында жылқы, ат бейнесі айрықша орында десек болады. Абайдың сұлулыққа көзқарасының ат сұлулығымен астарласып жырлануында (“Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ”) ұлттық сипаттың өлең мінезінің негізгі айқындаушысы болып тұрғаны содан. Ат сынын айтқан осы өлеңдегі барлық талап-талғамдар көпшіліктің көңілінен шығатынын ақын ескерсе және Абай талғамындағы ат асқан сұлулығымен емес, мінезділігімен, төзімділігімен, қарапайымдылығымен ерекшеленсе — дәл осы жерде, атқа қойылатын Абай талап-талғамдарында, сынында ұлттық сипат бар, ұлттық мінез жасалған.

Табиғатты ағын судай, сымпылдап ұшқан үйрек, қаздай динамикалы халде алған сияқты, адамды да тепе-тек тыныш отырған үнсіз, қозғалыссыз күйде алмайды. Әркім әр алуан іс пен мінезде, құбылыста көрінеді. Осында буы аспанға шыққан, көшіп келген жәрменкедей жанды өмірді оқушыға аса қонымды етіп, “дәл осындай болады” дегендей бас шұлғытып, иландыра біледі. Өлеңнің ішінде жанды тіршілік, қайнар қызу мол болғандықтан түрі менен өлшеу ұйқастарында да аса жанды, қызулы жүрдектік бар. Ұйқастарда келетін “шыбындап”, “шылпылдап”, “бұлтылдап”, “сымпылдап”, “сыңқылдап”, “жылпылдап” деген сияқты айтуға ауырлау келгенмен, тұрақты тыныштық күй емес, үнемі өзгеріп тұрған қозғалыс әрекетті көрсететін сөздер барлық өлеңге өзгеше ағындылық береді. [11.118]

Абай “Жаз” өлеңінде білімді адамдар жайында “білімділер сөз айтса, бәйге атындай аңкылдап” десе, халықтың мінезін мінеп сынаған өлеңдерінде: “адам қылмас халқым бар, өтірік пен өсекке бәйге атындай аңкылдар” (“Келдік талай жерге енді”) деп бәйге атын өсек, өтірікке аңкылдап тұрған халқының ұнамсыз мінезін жасауға тенеу ретінде қолданады. Жүйрік деген ұғымды контексте мағыналық тұрғыдан контрасттық-қарама-қарсы мәнде қолданады, жылқы, ат бейнесін сипаттауда ұлттық ерекшелік танылатынын дәлелдейтін мұндай мысалдардың тізімін ұзарта беру қиын емес. “Ат сынын айтып, өлеңдерінің мазмұнына төрт түліктің ішінен таңдап алып бүкіл творчествосын адамға құра білген қазақ классигі жылқыға неге мән береді? Бұның екі түрлі себебі бар.

Біріншісі, жылқы көшпелі қазақтың ең қастерлі түлігі еді. Екіншісі, бұл түлік сұлулықтың сымбатына жүретін еді”. [12.75] Біздіңше, осындай себептердің астарында жалпы әдебиеттің даму заңдылығы саналатын ұлттық сипат пен оның негізгі категориясы ұлттық мінез бар. Дәл осы тұста өлең өріміндегі ұлттық мінез категориясы, ұғымы жайлы бірер қорытынды жасауға болады. Табиғат, төрт түлік мал туралы өлең-жыр Абайдан бұрын да болды. Бірақ “қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі төрт түлік мал, аң-құс, аңшылық, малшылық жөніндегі өлең жырлар рулық дәуірде, V-X ғасырларда жасалған”, [13.19] - деуге, одан да бұрын жасалған деуге келісуге болғаныменен, оларда заман шындығын, қоғам жағдайын халық, ел өмірімен байланыстырып терең суреттеу, табиғат көріністерін, жыл мезгілдерін, сол сияқты малшылық, аңшылық кәсіптерді адам өмірінің сан алуан қырларымен байланыстырып жырлау, сөйте отырып халқымыздың әр түрлі таптары мен топтарының өмірінен алып, типтік бейнелер жасау болған жоқ. Сол себепті де Абайдан бұрынғы ауыз әдебиет үлгілерінде, тарихи әдебиетте, толғау ақындарының шығармашылықтарында ұлттық мінез жан-жақты, терең ашылған жоқ. Тек қайсыбір қырларынан көрініп отырғаны шындық. Демек, көркем шығармашылық өнердегі ұлттық мінездің жан-жақты толық ашылуы, терең әрі сомдалып жасалуы суреткер тұлғасына, талант ерекшелігіне, дарын дәрежесіне байланысты болады деген сөз. Бұған — Абай шығармашылығы дәлел. Бұндай ерекшелік, әрине әдебиеттің ұлттық сипаты мен тарихилығын жоққа шығармайды, қайта керсінше оған қосымша мағына үстейді.

Орыс ғалымдарының әдебиеттің ұлттық сипаты мен мінезін зерттегенде Пушкинге айналып соға беруінде осындай мәніс бар. Әдебиеттің ұлттық сипаты мен мінезін ұлылар шығармашылығынан іздеу, яғни “Ұлы суреткердің шығармашылығында, тұлғасында ұлттық мінез сипаттары айқын және тұтастықта танылады. Пушкин тұлғасынан бүтін бір дәуірдегі орыс халқының дана қалпымен әрі жарқын көрінгендігін Белинский, Гоголь, Тургенев, Горькийлер ерекше атап айтады” [14.119] — деу еріккеннің ермегі емесі түсінікті.

Ұлы ақынның “Күз” өлеңіндегі “енесіне иіртіп шуда жібін, жас қатындар жыртылған жамайды үйін”, “кемпір-шал құржаң қағып, бала бүрсең”, “кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң, үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең” деген өлең жолдары күздегі сүреңсіз ауыл өмірін соншалықты дәл әрі көркем бере алған десеңізші, күздегі ауыл көрінісі бұл өлеңде де сол адам өмірімен, олардың әр түрлі топтарының белгілі бір қырларымен жасалған бейнелерімен байланыстырылған, жалт етіп көрсеткенімен сол бейнелерден көп сыр аңғарылып қалады.

Абай бірнеше рет жырлап көрген сахара табиғатының өзгеше кезеңдеріне көшпелі ауылдың күзгі тіршілігін суреттеген “Сұр бұлт” және “Қараша, желтоқсанмен” дейтін екі өлеңінің орны ерекше.

Бұл өлеңдер көркемдік жағынан да, өмір шындығы мен мазмұн жағынан да және әсіресе ақын барынша батыл шыншылдықпен ашып берген қоғамдық тірлік, халықтық идея жағынан да бұрын Абай жазған табиғат турасындағы өлеңдердің барлығынан биік өрлеп, өзгеше сапа табады. ...Аз сөздермен барлық көшпелі шаруаның көп күйзелгенін таныта келе, әсіресе, күздің ауыртпалығы кімге түсетініне айрықша көңіл бөледі. “Сұр бұлтта” да

жүдеулігі, күйсіздігі аса ауыр сорлылыққа жеткен кедей ауылды бейнелейді. Сол ауылдың адамы ғана емес, итіне шейін даланы кезіп, безіп кеткенін айту арқылы Абай көшпелі тіршілікке дәл осы өлең тұсында лағнет айтқандай болады.[15.150] Күздің сұрқай көрінісімен ауылдың жүдеу, арып ашыған тіршілігінің жайы үндесіп, әлеуметтік екпінді күшейтіп тұр. Көз алдында жалаңаш сұрқай күз, сұрғылт ауыл кесе көлденең тұрады.

“Күздегі” көрініс “Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай” да одан әрі тереңдеп, жіктік, әлеуметтік сипат ала түседі. Енді ақын өлеңнің саяси-әлеуметтік мазмұнын тереңдетіп, қоғамның бай мен кедей болып бөлінуінің, қоғамдық құрылымның шындығын ашуға, әлеуметтік жіктелудегі ақ, қараны ажыратуға, сол арқылы заман ағымымен, қоғам сырын танытуға ұмтылады.

“Ерте барсам, жерімді жеп қоям деп,

Ықтырма мен күзеуде отырар бай,” немесе

“кәрі кой ептеп сойған байдың үйі”, сондай-ақ “үйі жылы киіз тұтқан айналасы” дегендерден қазақ байының тұрмысының тәуірлігі аңғарылса,

“Кедейдің өзі жүрер малды бағып,

Отыруға отын жоқ үзбей жағып,

Тозған үйін жылытып, тонын илеп,

Шекпен тігер қатыны бүрсен қағып”

Немесе:

“Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі?

Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,

О да қылған кедейге үлкен сыйы”, -

дегендерден кедей тұрмысының тапшылығы танылады.

“Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,

Ағып жүріп ойнатар көздің жасы”

немесе “Асын жөндеп іше алмай қысылады”, - дегенінде бай баласы мен жалшы баласының ара жігінің алшақтығы айтылады. Тұрмыс-тіршіліктегі арасы жер мен көктей айырмашылықты атап қана қоймайды, ақын әлеуметтік жіктелістің, бөліністің қоғамдық сырына үңіледі, “байда мейір, жалшыда пейіл де жоқ аңдыстырған екеуін құдайым-ай”, – деп күйінеді, әділетсіз, теңсіздікті ашына жырлайды. Өлеңнің өне бойын зерделеп қарасақ, мейірімсіз байлар мен пейілсіз кедейлердің мінездеріндегі айырмашылық қоғамдық құрылысқа, әлеуметтік сипатқа, экономикалық жағдайға тіреледі.

Табиғаттың, айнала даланың сарғайып, жүдеу тартып, аспанды да түсі суық бұлт қаптап, жастардың да күлкісі тиылып сұрқы қашқан, жүдеу ауылдың күйі Күз өлеңінде әлеуметтік астар алады. Қазақ ауылының тұрмыс жағдайының нашарлығы бірден аңғарылады. Күз өлеңі табиғаттың сұрықсыз бейнесін қазақ ауылының күйзелісі мен астастырып жырлаған гуманист ақынның сұрқысыз жүдеу тіршілікке берген бағасындай да қабылданады. Ақын халқының камын ойлап, жан дүниесі күйзеліске түседі. Мына сұрықсыз тіршілікті мансұқтайды.

Абай өлеңдерінің ішінде окшау тұрған – “Қансонарда бүркітші шығады аңға” болса, бұл туындының аңшылыққа арналғаны, ал аңшылықтың “қазақ халқының ежелгі кәсібінің бірі, күнкөріс құралы болса, бертін келе спорттық, саяткерлік өнер түрлеріне айналғаны”[16.10] бұрыннан белгілі жайт. Ұлы ақынның осы өлеңді жазуға саналы түрде баруының себебі, дәл осындай

аңшылық ләззатын, оның құмарлық құпияларын бұрынғы әдебиет өкілдерінің сөз етпегендігінен емес, қансонар арқылы да қазақтың мінезін сомдап, елдің саятшылық өнеріне елен еткізуді ойлағанында. Аңшылық, саятшылық кәсіпке, өнерге Абайдың айрықша мән беріп жырға қосуы қалай болғанда да тегін емес, ұлттық болмысымыздың табиғатын да аңдатқандай қансонар қыс мезгілінің ерекше бір сыйы іспетті. Қансонарда өлеңі табиғат аясында, қысқы сахарада өтіп жатқан ежелгі саятшылық өнерінің қыр-сырын, баптап түлкіге салған қыран құстың тегеурінін, алпыс екі айлалы алтайы қызыл түлкінің арпалысын кимыл, қозғалыс үстінде жандандырып суреттеген ақын көп нәрсенің астарына да үңілуге итермелейді, ой салып өтеді. Ит пен құстың өзін қолына үйретіп өз шаруасына пайдаланып келе жатқан ата-бабаларымыз жан-жануарлардың да мінез-құлқын, тіршілік-тынысын зерттеп зерделегені сонша қыран құстың, ителгі мен қырғидың өзін құс болса да қолына үйретіп, баулып баптап күтім жасай білген, бұл құстың да тілін білген деген сөз. Қансонарда халқымыздың бай этнографиялық қазынасының көп жәдігерлік көріністерін ақын поэтикалық тілмен түйіндеп кетеді. Оқырман сырттай ғана емес, ұлттық болмысымен, ұлттық таным-түсінігімен қабылдайтын аңшылық көріністің картинасы – кең полотнолы суреттей көз алдында тұрады. Қыран құстың қызығы ақынның өзін де, оқырманын да елітіп, еліктіріп, желпіндіріп те жібереді. Сонда онда не сыр, не құдірет болғаны? Саятшылық өнерге, соның ішінде саят құстарына қатысты деректерді реті келіп тұрғандықтан келтіре кетейік. Өйткені Абай жырлап отырған құсбегілік өнердің табиғатын, қыр-сырын аша түссек, өлеңге тақырып болып отырған объектіні де кеңірек түсініп тани аламыз. Саятшылар құс атаулыны: желбесін құстар, тұяқты құстар деп екі топқа бөледі. Желбесін құстар етін жейтін, жүнін мамық ретінде пайдаланатын құстар тобы. Оның өзі су құстары (аққу, қоңырқаз, қоқиқаз, бірқазан, қалбағай, аққұтан, көкқұтан, керқұтан, әуілдек, шағалалар), қыр құстары (дуадақ, жорғадуадақ, безгелдек, окпақ, қарабай, тырна, шыңырау, тарғақ), судың бойы мен қырды бірдей жайлайтын құстар – қырғауыл, құр, шіл, ұлар, тауқұдірет, орақтұмсық, сатауық, бөдене, бұлдырық сияқты түрлері бар. Тұяқты құстардың өзі қыран затты, керексіз заттылар болып бөлінеді, соңғысына бұған: әртүрлі қарақұстар (көкжөре, күшіген, балтақұстар, сақалтақ) субүркіт, саңқылтақ, сарышағыл, саржала, жалмансары, бөктергі, кезқұйрық, құладың, күйкентай, ақсары, ақүкі, жапалақ, сондай-ақ құзғын, қарға, сауысқан осы топқа кіреді. Қансонарда Абай желбесін құстарды емес, болат тұяқты қыран құстың аң аулау тәсілін суреттейді әрі қызықтайды. Тұяқты құстардың ішінде ақылдысы әрі адам қолына үйренуге икемдісі, әрі пайдалысы, түйсігі мол қыран заттылар, ол өте сезгіш әрі сезімтал құс. Тумысынан аң, құс алып кәделі қызмет атқаруға лайықталып жаралған қыран құстардың негізгі тұқымы үш түрлі. Олар: бүркіт, қаршыға, сұңқар тектес қанаттылар. Бұл көрсеткен үш текті құстың жаратылысы өзге құстан бүтіндей басқа. Олар түз құсының ішіндегі ең қарулысы, тегеуріндісі әрі ұшқыры және олардың тұяқ, тұмсық бітісі де басқа құстан өзгеше келеді. Сондықтан оларды саятшылар тілінде қыран құс деп атайды, - деп жіктеп, салалап түстеп жазады Ө.Марғұлан Саят құстары және олардың жаратылысы тағы ерекшеліктері деген мақаласында. [17.43] Қыран құстардың қыр-сырын аңшылықпен көп уақытын өткізген, саятшылық құрған ақын өте жақсы білген, өзі басынан өткерген. Қыран құстар биікке самғап,

көбіне калықтай сыза ұшады, оның дене бітімі сұрапылдай ағызып, сыпырта, сыпылдап ұшуға ыңғайлы. Қаршыға, лашын, сұңқар көбіне кенеттен жоғарыға атылып, не төменге қарай құлдилап, сорғалай, не қырындап бұлдырап ұшады, ол өте жылдам ұшатындықтан жемін қандай жағдайда да іліп түседі. Ал қыран бүркіттің аңға шүйлігуі бөлек, ірілік сезілетіндей:

Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп,
Қандыкөз қайқаң қағып шықса аспанға.

Ақын қыран құстың түлкінің қай бағытқа қарай қашарына дейін аңдып білетін сергек қырағылығына тоқталады. Абай бүркітті батыр бейнесінде сипаттаса, енді бірде пан қалпында суреттейді, қыранға кейде адамға тән іс-әрекетті бейімдеп жырлап, табиғи сипатта жымдастырып жібереді. Айла-тәсіл, әдіс қолдану қыранның түйсікпен дағдылы түрде іске асыратын қаруы-машығы. Түлкі жоғары өрлеп құтылып кетпес үшін қыран лезде аспанға қайқаң етіп көтеріледі. Жаратылысынан түйсігі мол жануардың бұл тәсілін саналы жанға тән қимыл әрекеттей суреттейді. Енді биікке көтерілген паңның, батырдың қолындағы қаруын ақын:

О дағы осал жау емес қыран паңға,
Сегіз найза қолында, көз аудармай

Батыр аял қылмайды ертең таңға, - деп бедерлеп, айшықтап суреттейді. Өте әдемі бейнелеу, алайда сегіз найзасы не нәрсе? Бұл ақынның тапқырлығы. Бүркітті батыр кейпінде жырлап отырған ақын, енді оның қолында сегіз найзасы бар деп бұрынғыдан да күшейтіп сипаттайды. Сегіз найза жан шыдата ма? Сегіз найза деп бір жағы жұмбақтап отырғандай бейнелеп өрнектеуі бұл қыранның ең мықты қаруы сегіз тұяғы. Саятшылар бірден ұға кететін әдемі әрі бұрын сөйлеу машығында ұшыраспайтын тың тіркесті теңеу. Сөз зергерінің бүркіттің ең мықты қаруын сегіз найза қолында деп жырлауы ұтқыр да ұтымды шыққан.

Академик Ә.Марғұлан жоғарыда келтірген мақаласында былай деп жазады: Ылғи аңмен алысып күн өткізетін саят құстарының тарамыс бітісі де басқа хайуандікінен өзгешерек. Бұлардың тарамысы жембасар (алға қарай кеткен үш саусақ) мен тегеуріннің (артқа қарай біткен саусақ) бауырын ала иректеле бітіп, оның әрбір ирегіне шодырайған сіңір қыры дәл келіп отырады. Сөйтіп, тұяқты қысып-жазғанда мықты тарамыстың ирегіне буындағы сіңір қырының дәл келіп отыруы құстың тегеурініне ерекше күш береді. Соның нәтижесінде оның шенгеліне түскен желбесін құстар темір қысқыштың арасына түскендей жаншылып отырады. Көктен сорғалап құйылған қыранның серпімді болат тұяғының шенгеліне іліккен тұз тағысы әп-сәтте-ақ ғаламат күшпен сығымдалып жаншылып кетеді. Адам тісі стоматолог ғалымдардың зерттеуіне қарағанда 80 кг дейін күшпен қыршып тістейді екен. Бүркіттің шенгелінің аңның беломыртқасын қаусатып жіберетін сығымдау күшін соған қарап-ақ шамалауға болар. Одан әрі ақын:

Қанат, құйрық суылдап ысқырады

Көктен қыран сорғалап құйылғанда, - дейді, көзді ашып-жұмғанша, әп-сәтте, найзағайдай лезде жарқ ете қалған сұрапыл жылдам қимыл-қозғалыс. Жылдамдық барған сайын үдей түскендігі сонша қанат, құйрық суылдап ысқырып зулап, ауаны тіліп барады. Ақын соншама дәл, нақты суреттейді. Атылған жебедей ғаламат шапшаңдық. Сорғалап құйылған бүркіттің болат

тұяғының тегеурініне жемі қарсылық көрсете ала ма? Құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады дейді халқымыз. Қыран құстың қанат пен құйрық бітімі, дене құрылысы басқа құстардан мүлде өзгеше. Айталық сұңқар мен лашын оқтай атылып, сыпыра ағызып ұшады, ешбір құс олармен тең келе алмайды. Саятшылар мен ғалымдар – ориентологтардың бақылауына қарағанда саят құстары секундына 11-12 метр жылдамдықпен, лашын жемтігіне төнгенде секундына 75 метр жылдамдықпен құлдилауды екен. Ұшу жылдамдығы өте жоғары. Ұлы ақынның бүркіттің көктен құлдилауын сипаттауында асқан байқампаздық көзге ұрып тұр. Сұлу сурет, жан дүниені, адам сезіміне әсер ететін сырлы полотно, аңшылық рақатынан адам бір жасап қалатын әсем көрініс.

Ақынның да, құстың да мінез-құлқын, ерекше қасиеттерін қапысыз тануы жағынан Абай кәнігі саятшыдан да асып түседі. Қыран бүркіттің әдемі, келісті қимыл-қозғалысын шеберлікпен әрі шабытпен сипаттауы соның айғағы. Абай Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ деген өлеңінде жануардың ішіндегі сұлу түлік жылқыға берген сипаттамасы, сыны қандай ғажап болса, Қансонарда қыран құстың да бойынан сондай бір өзге жануарларға ұқсамайтын ерекшеліктерді танып, соны өлең тілімен тамаша мөлдіретіп өрнектей білген. Ақынның қыранды суреттеуінің астарында Абайдың өзі қанық болған, бізге бүгінде беймәлімдеу этнографиялық құндылықтарға айналып бара жатқан астарлы дүниелер табығатының беткі көрінісі сипатталып өткендей болатыны сондықтан. Ол көрініске үңілсең дала табиғатының мінезін, халқымыздың этномәдени мұрасын, этнографиясын, тұрмыс-салтын тануға алып барады. Ақынның бір сөзбен көп дүниенің басын қайырып кететіні, көріністеріне дейін сыр шертіп тұратыны сондықтан.

Қансонарда Әуезовше айтқандай, Абайдың жаңаша қалыптанған ақындық мәдениетін танытады. Ол қандай мәдениет, ең алдымен орыс классикалық поэзиясының дәстүрін сіңіру, солай бола тұра орыс поэзиясына тікелей еліктеу де жоқ, бұл таза қар жамылған қысқы далада өтіп жатқан аңшылық, саятшылық, ұлттық болмысымызға тән құсбегілік өнер. Құсбегілік өнердің қызық та қызығарлық сәттерін ақын өзі де оқиға ішіне еніп кеткендей етіп еліктіріп суреттейді. Қансонар ақынның табиғатты да көркем суреттеген, бүркіттің қимыл қозғалысын, бүркітшінің ширақ әрекетін, томағасы сыпырылған қыранның биіктен сорғалап түлкіге шүйілгендегі көріністер аңшылықтың тұтас картинасын береді. Абай Қансонарда даланы, тау мен тасты нақты суреттейді, реалистік дәлдікпен бейнелейді. Оқиға табиғат аясында, Абай өзі талай саятшылық құрған қысқы сахарада өтеді. Бүркіт пен түлкінің арпалысқан сәтін бейнелегенде Абай жеке батыр шыққандай қан майданға деп дәстүрлі тенеуді де қолданып өтеді. Одан әрі ақын: қар – аппақ, бүркіт – қара, түлкі – қызыл, ұқсайды хасса сұлу шомылғанға деп батыл теңеу қолдана сипаттайды. Аппақ қардың үстіндегі қара бүркіт пен қызыл түлкінің тайталасқан, қарбалас қалпын хасса сұлудың шомылғанына ұқсатып жіберуі ақын танымының, көркемдік әлемін қабылдауының биіктігін, образдылығын көрсетеді. Табиғаттың көркін ерекше түрлендіре суреттеген өлең осы Қансонарда. Қансонар табиғат лирикасының ең бір гауһары десе де болады. Аңшылық өнер, саятшылық бұл бір жағынан спорт өнері де.

Егер ақын:

“Құсы да иесі де қоразданар,
Алпыс екі айлалы түлкі алғанда,
“Үйірімен үш тоғыз”, деп жымындап
Жасы үлкені жанына байланғанда” —

десе, бұл шумақтан, біріншіден өлеңнің таза ұлттық сипаты аңғарылады, “үйірімен үш тоғызды” жасы үлкенге сыйлау — қазақ дәстүрі. Ал, салт пен сана, тұрмыс, әдет-ғұрыптар — ұлттық мінез қалыптасуының қайнар көздерінің негізі. Үлкенді сыйлау, алдынан кесе өтпей, айтқанын екі етпеу — ұлттық сезім ғана емес, мінез де. “Құсы да иесі де қоразданар” деген жолдар сәл нәрседен мәре-сәре болатын аңқылдақ, бала мінезді халқымыздың бейнесін беріп тұр.

““Қансонарда” өлеңінде орыс халқының өмірінен, не орыстың классикалық поэзиясынан тұп-тура ауысып келіп, араласып тұрған ешбір сырт белгі дерек жоқ. Бұндағы көретініміз қазақ халқы мекен еткен қысы қарлы, табиғат. Бүркіт салуға салт атқа мініп шыққан анық қазақтың аңшылар тобы. Ермек үшін еңбек еткен ширақ, сергек, қажырлы әрекет үстіндегі адамдар. Көпшілік елдерде, бұл замандарда қолданылмайтын бүркіт аңшылығы суреттелмек. [18.105]

“1895 жылғы ақын тудырған шығармаларының қатарында аса бір көркем, шеберлікпен туған жыр — “Көлеңке басын ұзартып” деген өлең. Табиғат жайында реалистік дәстүрмен, ірі суретшілдікпен туғызған шығармалардың қатарынан бұл өлең жаңа сапада бөлекше көрінеді. Бұнда орыс классикалық поэзиясының дәстүрінен ауысқан ірі ерекшелік бар. Онысы енді табиғаттың кезі мен көркін көлденеңнен көруші болып жырламайды. Өз көңілімен айналадағы дүниенің суретін, сырын шарпыстырып, табыстыра жырлайды”. [19.163]

Бұнда ақын үшін тың жаңалық — табиғаттағы стихия мен ақындық көңілдің шабытты стихиясы терең сырлы сипаттарымен ұштасады:

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса.
Күнді уақыт қызартып,
Көк жиектен асырса.

Күнгірт көңлім сырласар,
Сұрғұлт тартқан бейуаққа.
Төмен қарап мұндасар,
Ой жіберіп әр жаққа, —

деген шумақтарда күн көкжиекке құлап, көленкенің басы ұзарып, кештің батып келе жатқанын әдемі өрнектейді. Кешкі мезгіл екенін ақын бір ғана сөйлеммен ұғындыра білген. Таңғы шақ пен кешкі мезгіл адам ұғымында бірдей қабылданбайды. Таңғы шақ тіршіліктің оянуы, дүниенің қозғалыс әлеміне енуінің, қым-қуыт тіршіліктің басталғалы тұрғанын елестетеді. Кешкі мезгілде табиғат та, адам да, тыныстап, демалыс құшағына енбек. Ақын көңілі күнгірт бейуақытта әр саққа ой жіберіп, толғаныс күйді кешуде. Табиғаттағы мезгіл суреті мен көңіл күйі үндестігі салыстырылып өтеді. Ал келесі шумақта:

...Адасқан күшік секілді,
Ұлып жұртқа кайтқан ой.

Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой, — дейді.

Ақын мұнда күнделікті ауыз екі тілде қолданып жүрген ұғымды тереңдетіп, қорғасын құйғандай салмақты ете түседі. “Адасқан күшік” деген сөздің Абай қолданысында философиялық мағынасы арта түседі. Күшіктің айласыз, әлсіз дал болуын көшіп кеткен ауылдың иесіз қалған жұртымен байланыстырып барып, ақын өз басының ендігі мұңын соған теңейді. Көңілдің жұртынан, үміт пен арманның өрісінен көпшілік тірлігі, халық көші аулақ кетіп жатыр. Сондықтан бұның азалы ойы адасады. Үнін ешкім естімес, шерменде ой трагедиялық күйде, ұлып жүріп зарланады. Абайдың табиғат лирикаларынан, жаратылыс, табиғат келбетін жырлауда мынадай ерекшеліктерін баса айтқан орынды. Ең алдымен Абай ауыз әдебиеті үлгісіндегі дәстүр машықтан мүлде бөлек, батыс, шығыс әдебиетінің үлгілерін бойына сіңіре отырып табиғатты жырлауда жаңа ақындық мәдениеттіліктің үлгісін жасады. Абайда табиғат көріністері, қыр мен дала, тау мен тас, өзен мен жайлау жалпылама тұрғыда сипатталынбай, нақты, дәл, бедер, бейнесімен суреттелінді. Абайдың нақты бейнелеуі образдылық, бейнелілік сипатында ақындық тіл, ақындық ой, ақындық соны таным биігінен көрініс тапты. Абай табиғат құбылысын жанды, тірі бейне кейпінде бейнелеп, қазақ табиғат лирикасына жаңа үрдіс алып келді. Ұлы ақынның табиғат лирикалары мал баққан шаруа тұрмыс күйімен, ауылдың сұрықсыз, жүдеу жағдайымен байланыстыра суреттелінді. Ақын әлеуметтің мүддесін, тіршілігін табиғат құбылыс, мерзімдерімен шебер астастырып жырлаған тұлға. Табиғат лирикаларында ұлы ақын жаратылыс кейпін сырттай суреттеуші ғана емес, өзінің де өз көзқарасын ашып, түйіндеп кетіп отыратын ойшыл ретінде де көрініп отырады.

Әдебиеттегі Абайдан кейін лайықты орын алатын ірі тұлға – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Ақын Абай өнегесін бойына терең сіңірді, әдебиетке өзіндік із қалдырды. Соқпағын саралады. Дәуірлес, замандас болғандықтан, негізінен Абаймен үндес жерлері көп. Әсіресе, қоғам мен өмірдегі қарама-қайшылықты суреттеуде ұқсас тұстары баршылық. Дегенмен өзіндік қырынан көрінеді.

Ақынның Түн қандай өлеңін алайық.
Түн болса алар тыныштық біраз жатып,
Шаршағанның сілесі әбден қатып.
Қол-аяғын ұйқы жау жіпсіз байлап,
Серейтіп алып соғар табандатып. [20.50]

Ақын түннің өз сипатын күнделікті күйбің тіршілікпен байланыстыра суреттейді. Сол секілді адам баласының басында болатын қасиеттерді өлеңге қосады. Жалпы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің Абаймен ұқсас жері осындай. Тақырыптық жағынан параллелдігі де осы жерде анық аңғарылады. Ол да өз дәуірін табиғатпен ұштастырып жырлады, қоғамдағы келеңсіздіктерді ашып берді. Жоғарыдағы өлеңіне келсек, кейіптеудің маңыздылығын және ақынның тіркесті орынды қолданғанына куә боламыз. Тыныштық жатып алады дейді ақын. Тыныштыққа жан бітіре отырып суреттейді. Бірақ тыныштықты жанды ете отырып, орнайды деген сөздің орнына жатып алады деп алады. Бұл ақынның табиғатты жырлауындағы өзіндік ерекшелігі болып табылады. Осы арқылы түнде болатын құбылысты, табиғи өзгерісті шымыр көрсете білген. Екінші қырынан алып қарағанда адамдардың тыныстап демалатын уақыты

легенді мензейді. Егер өленді сонына дейін оқып шығар болсақ, пәлсапалық ойларға бекеміз. Бірақ ол басқа тақырып. Осы жерден Мәшһүрдің тағы да бір ерекшелігі көрініс табады. Яғни оның көп қырлы, тақырып кеңдігін аша отырып, бір-бірімен байланыстыра шебер беруі ерекшеленіп тұрады.

Ыбырай Алтынсаринді ағартушы, балалар жазушысы, сондай-ақ қазақтың жазба әдебиетінде табиғат көрінісін өлеңге арқау еткен ақын деуіміз керек. “Өлең”, “Жаз” атты лирикалары күні бүгінге дейін өзінің көркемдік, мағыналық құндылығын жойған жоқ. Ыбырай өлеңдерінде табиғаттың тұнықта, тұма кезі көз алдына келсе, уақыт өтіп бүгінгі экологиялық апатты жағдайы еңсеңді езіп, жүрегінді сыздатары сөзсіз.

Ыбырай бейнелеген көк орай шалғын, тау төсінен төмен қарай құлаған өзеннің тау мен тасты жаңғырта, сарқыраған үні, жел тербеген қалың тоғайдың шуылы, малын бағып, балығын аулап, күнін көріп отырған елдің суреті жүрек қылын шертіп, сағыныш сазына бөлейтіндей.

Жалпы табиғат болмысын суреттеуге арналған Ыбырайдың екі өлеңі бар. Соның ішінде Өзен деген лирикалық өлеңіне тоқтала кетейік. Ыбырай нақты қай өзен екенін атап көрсетпейді, бірақ оның суреттеуінде өзен жалпылама ұғымда алынғанымен ақын әсем даланың көркі, тіршіліктің нәрі, саналған өзен кейпін шабытпен, еркін көсілтіп жырлайды. Өзендер бастауын таудан алады, биіктен сарқырап аққан өзеннің күн сәулесінің нұрымен шағылысып жарқырап жататынын, тау мен тасты жарып арқыраған ағысын суреттейді ақын, ыстық аптапта көңілің суын ішсен ашылады, дененде бар дертінді қашырады деп судың мөп-мөлдір кермектігіне дейін жырға қосады, жан-жануар, жағасында жайқалған ағаш-тоғайлар да осы өзен суынан рахат тауып, дамыл табатынына тоқталып кетеді.

Ыбырай да өзен жағалауларында ел қыстап, тіршілік етіп отырғанын, суының сонда да қалыбынан айнымай ағып жататынын, балықтарынын да алуан түрлері болатынына дейін тоқталып, мұның бәрі құдайдың құдіретімен, жаратушы жаппар иемнің әмірімен болып жатқанын атап өтеді.

“Өзен” өлеңінде “құдіретін құдайымның көресің бе, не нәжіс тоқтар өзен денесінде”, деп жер мен көктің, адам мен табиғаттың жаратушы құдайдың құдіретіне тәуелді екендігін алға тартады.

Сол сияқты ақынның “Жаз” атты өлеңінде сәуірде жауған нөсер, соның қуатымен желкілдей өскен көк майса, жер бетінде жайқалған көкпенбек шалғын, әлі де есейіп үлгермеген жеткіншектердің ойдан қырға жүгірген шадыман шаттығы табиғаттың адам көзі тоймас қызығын қыздыра түсетіндей.

Ыбырайдың Жазы да жырлану үлгісі жағынан ауыз әдебиеті үлгісінен бөлек, ол жылдың көркі – жаздың бас кезін, күн мен түннің теңелген шағын, наурыз айын суреттеп өтеді. Оны ақын тең болар жарлықпен күн мен түні деп анық атап та көрсетеді.

Ыбырайдың Жаз атты өлеңі мен Абайдың Жазғытұры атты өлеңінде өзара ұқсастық, үндестік сезіліп отырады. Оны суреттелініп отырған, жырға арқау етілген тақырыптың да ұқсастығынан туындап жататын құбылыс ретінде қарау керек. Ыбырай:

Жүгірер киік, құлан тау мен қырда,
Қуанып ықыласпен келген жылға...
Алыстан мұнарланған сағымдары

Шақырып тұрар күліп кел деп мұнда...
Көл бұзылып, көк шығып, қойнын ашса,
Қанкылдап қонар оған қаз бен тырна...
Адамзат сайран етер көңілі жай,
Секіріп ойын салар құлын мен тай
Қой маңырап, сиыр мөңіреп шат болады
Тасиды күркіресіп өзен мен сай.
Аяғын алшаң басып түйе шығар,
Жаратқан мұнша таңсық жаббар құдай. [21.37]
деп түздің аң-құсын, киігі мен құланын, өзен суын, жан-жануарын
түгел камти суреттесе, Абай:

Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Күлімдеп, көрісіп құшақтасып.
Шаруа қуған жастардың мойны босап,
Сыбырласып, сырласып, маукын басып!
Түйе боздап, қой қоздап - қорада шу,
Көбелек пен құстар да сайда ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұрандап ағады су.
Көл жағалай мамырлап қу менен қаз,
Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар мәз...

Жаздың көркем бейнесін, кейпін Абай да келістіріп айшықты тілмен кестелейді. Қалай десек те бір дәуірде, бір заманда өмір сүрген қаламгерлердің жырларында іштей терең астасып жатқан үндестік барлығына мына салыстырылып отырған жолдар дәлел бола алады. Ыбырай әдебиетімізге ағартушы, тұңғыш қазақ хрестоматиясының авторы, балалар жазушысы ретінде енді. Сонымен бірге Ыбырайды этнограф, тілші, ғалым, ақын ретінде де тануымыз керек. Ыбырайдың өлеңдері көп емес, бірақ жаратылысы ақын жанды жан-жақты білімдар тұлға әдебиетіміздің әр түрлі жанрында қалам тартқан. Оның бұл бағыттағы шығармашылығынан кейінгі толқын буын үлгі, өнеге алды.

Ақынның адамзат, қырдағы орман, ең ақыры аяғын маң-маң басқан түйелер де жаппар құдайға сәуірде көтерілген рахмет туы үшін шуылдап шүкіршілік айтып тұр дегеніне шүбәсіз сенесіз. Өлең болып өрілген жаздың жанды суреті табиғилық болмысымен бейнеленген.

Ыбырай өлеңінде табиғат пен адамды жырлау үстінде жаратушы жаппар иемнің құдыретін сүйіспеншілікпен суреттейді, ал Абай өлеңдерінде табиғат пен адам тығыз байланыста, бір тұтас әлем ретінде, іс-әрекет үстінде бейнеленеді:

Жаздың көркі енеді жыл құсымен
Жайраңдасып жас күлер құрбысымен.
Көрден жаңа тұрғандай кемпір мен шал,
Жалбаңдасар өзінің тұрғысымен.

Жайраңдаған жастарды, кемпір мен шалдарды ауызға алу арқылы ақын мәңгілік жас, сонымен қатар мәңгілік көне дүниенің жазғытұрғы сәні мен салтанатын көз алдыға жайып салады. Жаңа бұлын саудалап, жалмандаған саудагер мен жерін жыртып, егін еккен диханшыларды, бір малы екеу болған

шаруаның асығы алшасынан түсіп, дәулеті еселей артқан мерейлі шағын, азалы ақ көрпесін сілке тастап, күлін қаққан жер, сағыныса табысқан күн — күйеу, жер — қалыңдықтың көңіліне шырай біткен сәтін астастырып, бірінен-бірің туындата суреттейді.

Ал “Қыс” атты өлеңінде де қыс суреті шаруа баққан малшылардың бүрсен қағып, үсікке шалынған күйсіз жайымен қатар алынып суреттелініп, асқан шеберлікпен шынайы берілген, акын әлеуметтік мәселені тасада қалдырмайды.

Әуес көріп жүгірген жас балалар,
Беті-қолы домғып үсік шалды.
Шидем мен тон қабаттап киген малшы,
Бет қарауға шыдамай сырт айналды.

Ыбырай мен Абай поэзиясындағы туған жер табиғатына арналған терең де сырлы әсем жырлар туған жерге деген ұрпақ махаббатын оятып, қазақ жырының көк жиегін кеңейтіп қана қоймай, көздің жауын алар небір жауһар жырлардың тууына да негіз салды.

Абайдың акын шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлы жырларында халық өлеңдерінің табиғатымен үндестік көп. Әрине, үндестіктің сөзін әрқилы түсініп, әралуан деректермен дәйектеп беруге болады. Мәселен, “Алпамыс батыр” [22.288] жырындағы:

Қарақан тауда қамалым, таусылған ба амалым,
Баяғыдай болар ем,
Алпамыс келіп заманым,- деген жолдардың Шәкәрім
қаламынан туған мына бір шумақпен үндесіп жатқаны ақиқат:
Ауылым қонды Нұраға,
Мінген атым сұр ала.
Керексіз сөзбен бұрала,
Қазақ сүйтпей тұра ма [23.12]

Ер Тарғын жырында Қартқожакқа Ақжүніс ару:

Қара жерге қар жауар,
Қарды көр де, етім көр,
Қар үстіне қан тамар,

Қанды көр де, бетім көр, [24.304]— демей ме? Шумақтағы аллитерацияны, кереғар құбылыстарды шендестіру арқылы бейнелі сурет жасау шеберлігін айтпағанда, өлең ұйқастарындағы Көр деген сөздің қаншалықты көркемдік мән атқарып тұрғанын елемей өту мүмкін емес. Мұндай көркемдік тәсіл, дәстүрлі үлгі халық фольклорының шешендік сөз, мақал-мәтелдер тәрізді өзге де түрлерінен мол кездесетіні анық.

Шәкәрімнің Өлген көңіл, ындысыз өмір өлеңінің көркемдік мәні жоғары екенін айтуға болады. Акын бұл өлеңінде табиғаттың құбылыстарына өзінің көңіл-күйін сабақтастыра отырып, психологиялық параллелизмнің тамаша үлгісін жасайды.

Қытымыр қыстың қыспақты кезеңі өтіп, көктем де келді. Аспан ауыр бұлттардан арылған. Ел болса қыстайғы тіршілік тұсауынан босап, қоныс жаңарту қамында. Ойын баласының, қыз-бозбаланың көңілді дауыстары мен көктемнің мейірімге сараңдау күншуағына алданып, күбір-күбір әңгімелескен

карттардың үні естіледі. Міне, елдің көші жайлауға бет түзеді. Әйтсе де табиғаттың осы бір әдемі сәтінің шуағы ақын жүрегін жылыта алар емес.

Өлілердің сүйегін,
Тірілтті жайнап жапырақ.
Жаралы менін жүрегім,
Жайнай алмас сол бірақ...

Мұндай егіздеу түрлердің дәстүрлі үлгілерін сонау ертедегі эпикалық жырлардан, фольклордың өзге де үлгілерінен көптеп кездестіреміз.[25.2]

Еш боямасыз, табиғи сұлулықты өлеңмен өрнектейтін лирика жанрындағы көркемдік құбылыс Абайдан басталса, ұлы ақынның шығармашылық бастауынан сусындаған Шәкәрім Құдайбердіұлы нәзік сырлы лириканы одан ары көркемдік-эстетикалық тұрғыдан дамытушы болды десек артық айтпаған болармыз.

Шәкәрім жалпы сұлулық ұғымын ең алдымен табиғат құбылыстарымен байланыстырады. Ол қашанда адам мен табиғатты қатар алып суреттейді. Сондықтан табиғат құбылысынан ұққан сырын өмір философиясымен сабақтастырып отырады. Жаз келер атты өлеңінде ақынның лирикалық кейіпкерлеріне тән осы қасиеттер молынан көрінеді.

Жаз келер, қысты күні қысым өтіп,
Қар, суық, аяз, боран — бәрі кетіп.
Қасықтай қар, тобықтай тоң қалмайды,
Табиғат барша жанға рахым етіп.
Жетпекке үлкендікке жас балалар,
Жүгірер қырдан ойға дүбірлесіп.
Шал-кемпір күншуақтап, көңілі жай боп,
Өткен күн, өмірін айтып күбірлесіп.
Бота, құлын, бұзау, лақ, қозы туып,
Қуанып ойнақтайды, олар да өсіп.
Сөйтсе де адам көзі бір тоймайды,
Харекет берсе-дағы қанша несіп.

Өлеңде табиғаттың әсем бір шағының, тіршіліктің бәрі түрленіп жаңарып жатқан көктемнің тамаша полотносы бар. Адамның, жан-жануардың көңілді абыр-сабыры, бата-шаға, кемпір-шалдың көңіл-күйі бәрі де осынау құдіретті табиғат-ананың жадыраған жүрегінен нәр алғандай. Әйтсе де, адам баласының көзі әсемдікке, шуақты күндерге, әдемілікке тойған ба, көңіл шіркін жақсылыққа қанағат еткен бе?

Ақынның “Өлген көңіл, ындысыз өмір” атты өлеңі бастан-аяқ психологиялық параллелизмге құрылған. Мұнда да жоғарыдағы өлеңдеріндей, көктем шығып, қыстаудан көшіп жатқан ауылдың бейнесі кескінделген. Күншуақта отырған кемпір-шал, даланы дүбірлетіп ойнаған боз балалар, әзілдескен қыз-жігіттер суреттелген.

Бетіме жылы тиеді,
Күнгедей күншуақ.
Жан жылыны сүйеді,
Жанға рахат осы уақ, -

деген жолдарды оқығанда өзінді де күншуақта отырғандай, жанына рахат сәулесі құйылғандай сезінесің. Бұл — табиғат сұлулығы, сол сұлулықтың адамдардың жан дүниесімен сабақтастығы. Әйтсе де, Шәкәрімнің лирикалық кейіпкері ол сұлулыққа бұдан әлдеқайда тереңірек үңіледі.[26.12]

...Өлі жердің сүйегін,
Тірілтті жайнап жапырақ.
Жаралы менің жүрегім,
Жайнай алмас сол бірақ...
Тоң еріді, қар кетіп,
Жан-жануар балбырап.
Қанғалы көңіл тырп етіп,
Қабағын ашпас салбырап.

Шәкәрім үшін адам мен табиғат егіз. Адамзат — табиғат-ананың перзенті. Табиғат адамға шуақты өмір сыйлайды, жанына нұр құяды, жүрегіне сезім нәрін сіңіреді.

М.Дүйсеновтың лирикалық тақырып жөнінде айтқан: “Махаббат, табиғат лирикасы деп шартты белгіленгенімен, түптеп келгенде, бұл – адам мен табиғаттың қарым-қатынасын танытатын лирика. Табиғат адам характерін ашатын фон”, [27.25] - деген пікірін ескере отырып, Шәкәрімнің мұндай өлеңдері Абайдың табиғат лирикасымен ойы астарлас екеніне күмәнсіз көз жеткіземіз. Шәкәрімде табиғат бейнесі фондық қызмет атқарады. “Табиғат құбылысы Абай поэзиясында күнделікті өмірмен, адамдардың күн-көрісі, іс-әрекетімен және өз көңіл-күйімен тығыз байланысты. Әсте, Шәкәрім де ұлы акынмен бір ой арнасында тоғысады. Абай “Жазғытұрым қалмайды қыстың сазы”, десе, Шәкәрім: “Жаз келер қыстыгүні қысым өтіп, қар, суық, аяз, боран — бәрі кетіп”, деп келтіреді. Осылай бастай келе акын Абай қазақ даласының қам-қарекетінен көрініс берсе, Шәкәрім табиғат пен адамның ара-қатынасын тізбектете келе, адамзат баласының бола берсе, ала берсем дейтін қанағатсыз өмір кешуін өлеңнің соңғы екі жолында түйіп өтетіні бар. Өйткені акын не нәрсеге де қанағат керек, әр нәрсенің де өлшеуі бар деп біледі. Ал өлшемінен асқан нәрседе үйлесімсіздік орын алған жағдайда қайшылыққа тірелетінін гуманист, аскет акын жақсы ұғынады. Шәкәрімнің табиғат лирикалары да әлеуметтік мәселелермен байланыста жырланады. Акын табиғаттың көркін жырға қоса отырып, ауыл тіршілігінен окшау қала алмайды. Өйткені ол туған жерін асқақтай отырып халқының мұнын мұндап, жоғын жоқтап күй кешуші ойшыл, әлеуметшіл, гуманист акын. Табиғи гармонияның сақталуын қалайды.

Сөйтсе де адам көзі бір тоймайды,
Харекет берсе-дағы қанша несіп...

Табиғаттың берген сыйына көңілі тоймайтын адам баласының менмендігі, ашқарактығы, тойымсыздығы жайлы акын “Арман” атты өлеңінде ойын былайша жалғастырады:

Адамды, санай берсең, көп арманды,
“Мінсіз бақ, сансыз дәулет” деп арманда.
Жердің жүзін жесе де көзі тоймай,
Патшалар да болып жүр әлі арманда...

Ақында табиғат адамзат қасиеттерімен өзара ассоциациялық тұрғыда қарастырылады.

Шәкәрім табиғатты әсерілеп суреттемейді, оны қаз-қалпында жырлауға тырысады. Мәселен, “Тау басындағы ой”, “Күннен неге түсіп тұр мұнша жарык...”, “Қараңғы мен жарықты жүрміз өлшеп”, “Шымды жерде көресіз қара топырақ” сияқты табиғатты жырлаған өлеңдерін мысал ретінде келтіруге болады. Ақын өзінің ой толғанымдарын, білім-ілімін, дүниетанымын, пайымдауын осы өлеңінде тұжырымдағандай:

Шыққаным Шыңғыстағы бір биік тау,
Жақсы екен тауға шығып тағдыр сынау...
Күннен неге түсіп тұр мұнша жарык,
Сегіз минут, шерікте жерге барып...
Қараңғы мен жарықты жүрміз өлшеп,
“Күнгірт, жарык, қараңғы, көмескі”, – деп...

Бұл өлеңдерге Шәкәрім шығармаларының 1988 жылғы басылымындағы кітаптың соңында берілген түсініктемеде философиялық толғау топтамасы деп анықтама берілген. Басты идеясы ар-ұждан, терең ой мен таза ақылды дәріптейтін философиялық мәні бар өлеңдерінде ол философия, астрономия ғылымдары саласындағы категорияларды жетік түсінетіндігін көрсетеді делінген.

В.Г.Белинский жалпы лирикалық поэзия туралы: “Лирикалық поэзия — барлық поэзияның стихиясы деген Жань Польшың пікіріне келсек, бұл пікір өте дұрыс және терең негізі бар пікір. Лирика барлық поэзияның поэзиясы”, дейді сыншы. Белинскийдің бұл пікірін Шәкәрім поэзиясына қолдансақ, сөз жоқ ақын поэзиясындағы лирика жанрының мәнін-маңызын тереңірек ұғына түсеміз. Себебі ақынның табиғатты жырлауға арналған лирикасының жанрлық табиғаты кең де ауқымды. Жоғарыда айтып өткеніміздей, Шәкәрім лирикасының қай жанрлық түрін алып қарасақ та, негізгі идея — халық мүддесі, ал табиғат көрінісі, айналадағы орта, дала мен қыр суреттері мен көріністері, аспан әлемінің құпия сырлары, жарық пен қараңғы фондық қызмет атқарады. Сондықтан Шәкәрімнің табиғат лирикаларының табиғатынан әлеуметтік мазмұн мен астар айқын аңғарылып отырады. Бұл Шәкәрім шығармасының ерекшелігі болып табылады. Өйткені гуманист ақын шарқ ұрып ізденіп, ғұмырын, шығармашылығын тұтастай халқына қызмет етуге жұмсаған Абайдың талантты шәкірттерінің бірі болды. Сондықтан да Шәкәрімнің лирикаларында табиғат, туған жер, ел, заман тақырыбы аса бір шеберлікпен көтеріледі.

Қазақ әдебиетінде табиғат лирикасын еркінше ерекшеліктер енгізе отырып жырлаған ақындардың тағы бірі — Ілияс Жансүгіров. Ілияс Жансүгіровтың Гималай өлеңі халқының тұтас тарихын көз алдына әкелетін шығарма. Сол секілді ақынның жалмау мен тонаудың, отаршылдықтың ортасында тұрған қазақтың қыж-қыж қайнаған тағдырына байланысты айтылған ойлары өріледі. Ілияс Гималайымен биік тұр, оның кемелі сонымен өлшенеді. Сол секілді поэмаларында да табиғат көріністеріне қалам тартып, қарымдылығын танытқан. Тек қана «Құлагер» поэмасының өзі кесек бір туынды ғана емес, ақындық өнердің ұшқары биігіне шыққан шығарма. Ақын бейнелеудің барлық түрлерін пайдалана отырып, тартысты ерекше береді. Оқиғасын қою етіп дәл басып отырады. Ал басқа да лирикалық өлеңдерінде табиғатқа жан бітіре отырып суреттейді.

І.Жансүгіровтың «Жауын» атты өлеңін оқи отырып, жауын жауар алдындағы құбылыстарға бой алдырамыз, көзбен көргендей күй кешеміз.

Көк шатырлап, жел қарпып,
Жайлар түсті жайнақтап.
Қап-қара сұр мұнартып,
Бұлт аспанда ойнақтап.

Бұл өлеңнен ұлттық өрнекті анық аңғарамыз. Қазақ халқы аспан әлемін көк дейді. Зеңгір көк деген сөз көпке түсінікті. Ақын қазақтың ұғымына сай синоним сөзді қолданып, ұғынықты етіп береді. Бұл жерде буын санын сақтауды жетік меңгерген ақын шеберлігін де айқын көреміз. Ол күннің күркірегенін көк шатырлап деп алады. Егер күн күркіреп деп алар болса, солғындау болып кетер еді. Ал көкті шатырлатып деу өлеңге әр береді. Әсемдік әлеміне бой ұрып қана қоймай, сурет секілді көз алдына елестетеді. Сол секілді жауын алдында аласұрған желдің өткір келетіні белгілі. Жаңбыр жауар бұрын самал немесе аңызак жел соқпайды. Осыны негізге ала отырып, қарпып деген сөзді қосқан. Осы бір сөз арқылы өткір деген эпитетті қоспай-ақ, аз сөзге көп мағына сыйдыра білген. Одан кейін өрістете дамыта отырып қаһарына мінген қара аспанды мұнартып көрсетеді де, бұлтты ойнақтатып қояды. Егер жел болмаса бұлт қозғалмайды. Ал бұлттың ойнақтауы үшін қандай жел керек екенін айтпаса да болар. Міне, Ілиястың табиғат лирикасында осындай шеберліктері айқын көрініп отырады. Ол өзіндік ерекшелік, авторлық айшық болып табылады. Ілиястың Абай, Мәшһүр Жүсіп Көпеевпен ұқсастығы баршылық. Ол озық дәстүрді жалғастырған ақын. Ілияс та табиғат құбылыстарын суреттей отырып, елдегі әлеуметтік тұрғыдағы халықтың қилы тағдырын, күн көрісін негізгі нысана етіп алады, әлеуметтік жүк артады. Біздің күзде өлеңі осыған дәлел.

От жактырды жауратып,
Шынылтыр күзгі тымырсық.
Маздаған от болмаса,
Кемпір мен шал бүрісіп.

Бұл Абайдың «Күз» өлеңімен үндес. Осы тұста Мұхаметжан Қаратаевтың айтқан мына пікірі орынды: Дәстүрге сүйену дегенді дәстүрге еліктеу немесе қайталау деп ұғынатындар болады және де дәстүрдің әсерін қабылдап, одан үйрену жолын осы ретпен іздеу жиі кездеседі. [28.25] Бірақ ақын мұндай қасиеттерге бой алдырмай, барын салады, бабын тексереді. Табиғат құбылыстарын жырлай отырып, қоғамдық тепе-теңдіктің жоқтығын айшықтайды. Ақын күздің шыңылтыр тымырсығы от жактырды дейді. Бұл жерде назар аударарлық тіркес шыңылтыр тымырсық деген тіркеске көңіл ауады. Өсте күздің күні ауа тымырсық болады. Ал қара күздегі тымырсық ауаның шыңылтыр болғаны суық екенін білдіреді. Осы арқылы күз мезгілінің ерекшелігін, өзіне тән сипатын көрсетеді. Оқырманды осы жағы қызықтырса керек.

Қазақтың аса талантты эпик әрі лирик ақыны Ілияс Жансүгіров табиғатқа арнаған өлеңдерін ерте кезден жаза бастады. Ілияс табиғатты суреттеуге келгенде Абайды өнеге тұтады, бірақ Абайға жалаң еліктемейді, өзінше өрнек жасауға, табиғатқа өзгеше тыныс беруге құлшынады. Ілияс табиғаттың бейнесін динамикалық қозғалыс үстінде жырлайды.

Жансүгіровтың ақындық қолтаңбасы мықты да шымыр, әрі суарылған болаттай серпімді, суреттері кесек-кесек, сом-сом бұлшық еттей білеуленіп, бұлт-бұлт етіп тұрғандай әсер қалдырады. Адамды бірден баурап алады. Өйткені ақынның табиғат лирикалары таудан құлай аққан судай арынды, екпінді, ойнақы келеді, кейде тұнған табиғат суреттеріне ұласады. Ондай кезде лирик ойын үдемелете, желдірте түседі. Мұның бәрі кең тынысты ақынның ерекшелігін сипаттайды. Мысалы: “Ағынды менің Ақсуым” өлеңінде:

Таймандаған тайпак ай,
Желегі ме, туы ма?
Шүйке шарбы бұлтты,

Қалқалай қалды қылқия, [29.43] - деп айды қылмындаған қызға тенесе, енді бірде айдың сәулесі мен қайыңды сүйістіреді, “құдиған қоңыр құрақты” судағы “саусағын” саудыратады. Бұл Ілиястың табиғатты суреттеуінде басқаға ұқсамайтын, өзіне ғана тән айнымас бір тәсілі тәрізді.

Ал, “Бұлт” деген лирикасында таудың биік шыңы түнде “қабағы мұз, суық шал” бейнесінде тас жастанып жатады. Бұлтты ақын жолаушылап келген керуен бейнесінде алады. Енді бірде мынандай теңеу жасайды:

Бұлт — бөбек, тау — ана,
Ана төсін аймалай,
Ұйықтай тұрсын ол бала,
Шыққанынша жел қалай.

Ақын осындай бейнелі де соны образдар табуға өте шебер-ақ. Бұл Ілияс лирикасының ерекшелігі болып табылады. Ол табиғаттың сұлу сырларын, әдемілігін жыр жолдарына мөлдіретіп тұндыра қояды. Оның лирикасында табиғат көркі өзгеше бояу, өзгеше ренк, өзгеше тыныс алып, адам назарын еріксіз баурайды. Ойы, қиялы қанатты ақынның қаламынан туған гауһар жырлар шебер тігіншінің қолынан шыққан бұйымдай жұтынып тұрады. Ілиястың табиғат суреттері сырлы да сәулелі.

Ілияс мектепте мұғалім болады, балаларға арнап жылдың төрт мезгілі туралы “Жазғытұрым”, “Жазғы шілде”, “Күз”, “Қыс” деген циклді өлеңдерін жазады. Табиғаттың әр алуан мезгілдеріне байланысты қазақ аулының тіршілігін, өмірін бейнелейді. Өмір тіршілігі баланың қабылдау мүмкіндігіне байланыстырыла беріледі де, мұның өзі негізінде ел өмірі туралы жазылған шығармаға айналады. Шағын-шағын төрт өлеңге ақын мол көріністерді сыйғыза білген. Ілиястың осы өлеңдеріне талдау бере келіп Ә.Тәжібаев: “Жаңағы аталған өлеңдер жеті буынды егіз ұйқаспен шапшаң да шымыр жазылған. Әрбір қос жолда тұжырымды ойлар мығым айтылады да, сол қалпында суретке айналады, [30.124] - деп жазады. Осы дәл айтылған, әділ пікірді біз де қолдаймыз.

Күзді адам көңілінің қамығу, торығу сәтіне сәйкес толғау (суреттеу емес) халық әдебиетінде бар тәсіл. Ілияста суреттеу, астарлау бар. Табиғатпен тілдесіп өскен қыр баласының көңіл-күйі мен гүл кейпіндегі көрініс астасып жатады. Гүл — ежелден нәзіктіктің, көркемділіктің, әдеміліктің символы. Ақын гүл арқылы табиғаттағы өсіп-өну, өзгеру процестерін лирикалық кейіпкердің ой елегінен өткізеді.

І.Жансүгіров туған жердің қайталанбас сұлу табиғатын ақындық бар шеберлігімен алдына жайып тастайды. “Ағынды менің Ақсуым” осы бір

тіркесте, бір-ақ ауыз сөзге өзеннің бүкіл болмысын, бар сипатын сыйғыза білген. Ақын жаздың бір кешінде өзен жағалауын жалғыз аралайды. Лирикалық кейіпкер назарынан торғын түннің бар сұлулығы тыс қалмайды: “жылмиған жұлдыз”, “қылшиған қалақай”, “таймаңдаған тайпақ ай”, “сүйіскен қайың мен сәуле”, “судыраған құрақ”. Өлең бойында лирикалық кейіпкердің осынау сұлу әлемге деген таңдануы, тамсануы жатыр.

Туған жердің сұлу көріністерін ақын нәзік тілмен, жүрек үнімен жеткізуге тырысады. “Туған жер — туған шежіре” екендігін Ілияс ақындай толғап сүйіспеншілікпен жырлай алған қаламгер кемде-кем шығар.

І.Жансүгіровтың “Ынтықтар” өлеңі Сәкеннің “Жазғы түнде” өлеңімен өзектес. Сәкен жер бетін көз жасындай мөп-мөлдір шық басқан тыныштыққа тұнған ауылдың жазғы тұнық түнін әсерлі суреттейді. Аспан да, жер де меруеттей құлпырып, өзгеше бір өңге енген. Ақ нұрға малынып, ақ торғын перде жамылған тылсым түннің тыныштығын сылдырап аққан су әлде бір күйге бөлегендей. Осындай маужыраған табиғат аясында сүйген жарын, ғашығын тосып ерке бала — жас жігіт тұр. Жігіт жанындағы арпалысты, үмітке толы сезімді ақын:

Келуге әлде ерініп,
Маужырап, балқып керіліп.
Жатыр ма екен төсекте?
Үміт үзбей келер деп
Ал Ілияс Жансүгіров ...
Серт байласып сөйлескен,
Ынтығын ынтық сағынар.
Көңілі жақсы, түн тапшы,
Бір жолықса не ғылар...

деген өлең жолдарынан ауыл маңында маужыраған түн құшағында сүйген сұлуын күткен жас жігіттің кескін-келбеті көрінеді. Қос ғашық “сыбырласып, сырласып” ақ таңды қарсы алады. Сәкен өлеңдеріндей ұзақ болмаса да, суретте, пейзаж табиғатында ұқсастық бар. Сәкендегі жымыңдаған жұлдыздар, сүттей жарық ай мұнда да бар. Бірақ бұл қайталау емес, қалам қарымындағы ақындық жарыстан туған үндестік болса керек.

Табиғатты сезімге, сезімді табиғатқа бөлеп жырлаған мұндай өлең Мағжанда да бар. Өлең мазмұны жағынан өзгеше. Жаздың қараңғы бір түнінде жас жігіт қара көз сұлуын тағатсыздана алаңдап күтіп тұрады. Ал сұлу қыз сіңілісін қимай, сүйген жігітіне кете алмай тұр. Лирикалық кейіпкер болса оларды асықтырады. Өлең соңында жігіт қызды алып қашады. Бүкіл әлем, табиғат олардың, қосылуын қалайды. Ақын да оларды кедергіге ұшырамай, алдарына жетсін деп түнді жарық, айлы етіп алмай, қараңғылыққа тіреп қояды. Қос ғашықтың межелі жеріне жетуін тілеген көңілмен: “таң, тұра тұр, білінбе!” — деп, өлеңін аяқтайды.

Мағжанның осы тақырыптас екінші бір өлеңі — “Күміс нұрлы ай”. Бұл өлең — табиғат бояуы әсем берілген, көркемдік тынысы кең, бейнелі де шымыр суреттерге, теңеулерге, лирикалық кейіпкердің әрекетіне толы. Ақын суреткерлік қарымымен құбылыстарды нәрлендірер өзіне тән үнмен, бейнелеу тәсілдерімен әрбір штрихы мен деталына дейін нәзік те сұлу, дәл де айқын жеткізуге күш салады. Түнгі сурет ақын қаламынан судырай төгіледі:

Күміс нұрлы Ай. Жұлдыздар — алмас, жібек жел,
Сыбырласып, жас қайыңдар бұраң бел...
Қан қайнайды. Жас жүрегім ойнайды.
Бір сүйейін! Жакында, жаным, бері кел!

Сезім мен сурет дегеніміз осы. Ілияс лирикасының бір ерекшелігі табиғат құбылыстарын адам сезім-күшімен жымдастырып, үндестіріп жеткізуінде. Лирикалық кейіпкер көңіл-күйін табиғат болмысымен тығыз байланыста алып, кейде сол табиғат құбылыстары керісінше адам бойындағы нәзік сезім, көңіл-күйдің өзгерісін сездіргендей, ишара еткендей болып кетеді. 1924 жылы жазылған “Түн” өлеңі он тармақтан тұрады.

Қараңғы түнді жамылып,
Қайыққа міндік бір түні.
Аспаннан шашу шашылып,
Алтынға толды көл түбі.
Сылдырап, толқын сыбдырлап,
Жеңіл жел жұмсақ желпінді.
Сүйтсе де түнге ауырлық,
Аударғандай басып, дел-сал қып,
Жүдетті жан шіркінді.

Лирикалық кейіпкер көңіл-күйдің жүдеу тартып, жаны әлденеге мазасызданып қиналыс танытып тұрғаны өлеңнің алғашқы жолдарынан-ақ аңғарылады. Түннің қараңғылығы - осыған дәлел. Алайда, ақын суреттеуінде табиғат өз сұлулығын паш етіп, лирикалық кейіпкер ойын аша түседі. Ақын аспаннан шашу шашып, алтынға толы көл түбі деп жауынды шашылған шашуға, ал көлге сіңіп жатқан тамшыларды алтынға теңейді, сөйтіп әдемі сурет түзеді.

Ілиястың табиғат лирикасына тән ерекшеліктің бірі – оның ақындық танымының кеңдігі, сондықтан да оның жырларынан ерекше тыныспен өзіндік үн, лирикалық леп есіп тұрады. Табиғаттың сұлу сипатын, көркін қалай жырласа да, ақын ыстық, албырт жүрекпен, сырлы да нұрлы сезіммен жырлайды. Желді қарағай өлеңінде табиғат құбылысын төгіп-төгіп жіберген нәсер екпініндей екпінмен, толқынды ойлар қаумалағандай үдемелете отырып жырлайды. Ойды ой дамытып, ерекше үйлесімділік салтанат құрады, сурет үлкен ақындық өнер үлгісімен бейнеленеді. Желді қарағай өлеңі – таза табиғат көріністерін лирикалық кейіпкер тағдырымен тамырлас етіп жырлауымен өзіндік өрнегін аңғартады:

Жайлауым желді қарағай,
Жайлауымда ем жарасқан.
Жанымда жайлау жағалай,
Жанса, қалай жақ ашпан.

Жайлауды жеңіл желпіген желмен сипаттай отырып, Осындай жайлауда елім деп жарасқан, мұны көрген мен қалай тұрам жақ ашпай деп лирикалық кейіпкер ойын айшықты жеткізеді.

Табиғат лирикаларының ішінде Ілиястың басқа өлеңдерінен оқшау тұратын, 1925 жылы жазылған Жетісу суреттері атты өлеңі Ол жайында М.Әуезов: Мен Ілиясты бұрын да білуші ем, өлеңдерін де оқып жүретінмін.

Бірақ оны шын мағынасында дарынды акын екенін мойындағаным сол Жетісу суреттері өлеңін оқығаннан кейін деген.

Бұл пікір Ілиястың бұған дейінгі жазған өлеңдеріндегі ізденістерді, жетістіктерді жоққа саймайды, қайта бұл "Жетісу суреттерінде" көрінген зор талантты дарынды акынның қалам қарымын дұрыс аңғарып, зор баға беруімен құнды.

Тарбиған Тарбағатай жердің құты болған, Оранған ақ кебенек аруақты Алтай үшін ерте заманнан бері талас-тартыс болып келген жайды акын:

Ертеде сол асқардың сәулетіне,

Қиыспай қырғындасқан талай жұрты, –

– деп кетсе, жылысып бір мінезбен жылжып аққан Іле өзенінің жағалауы үшін талай шайқасулар болғанын акын: Ел шайқап ердің қанын ішкен Іле – деп сездіріп отырады.

Бұл І.Жансүгіровтың ақындық өнерінің құдіретін анық танытқан, осы уақытқа дейін жазған өлеңдерінің бір парасының қорытындысы іспеттес. Ақын әрбір көріністі көркем бейнелеулермен ғана береді. Көркем теңеулерді қиыстырып шебер қолданады, тың бейнелеулерді оп-оңай таба біледі, оны ойната барынша мол пайдаланып, айшықты бояуды армансыз-ақ құлпырта қолданғанын көреміз. Бір шумақтан екінші шумаққа көшкен сайын бейнелеу, образ, көрініс үдей құлпырып адам жанын баураған үстіне баурап, барынша тарта түседі.

Жетісу кеуден асқар, аяғың көл,

Қоңың құм, мыкыныңда бар сексеуіл,

немесе:

Шөгіскен шоғыр асқар қатпарланып,

Қия құз мұсатыр мұз жақпарланып,

Емес пе көк ала бас, ақ буралар

Оралған шудалары мақпалданып, –

десе, енді бірде мұз көйлек киген, белін мұнара сағыммен буынған, бір-біріне тұтаса биікке таласқан таулар түйе бейнесінде алынады. Ал, көкала бас ақ буралар оның қарлы шыңдарындай болып елестейді.

Жетісу суреттері Ілиястың ақындық талантының зор екендігін танытқан, оның шығармашылығының алғашқы кезеңіне түйін жасаған туындысы болды.

Ілиястың Жетісу суреттері деген өлеңі – жер жанаты саналған Жетісудың табиғатын, тауын, суын, жәндігін, жерінің түгіне дейін бөлек тақырып етіп жырлауымен құнды. Табиғаттың барлық кескін келбетін, тіршілік-тынысын, жан-жануары, аң-құстарына дейін толық дерлік кең қамтып, кең тыныспен жырлаған ақынның бұл шығармасы шын мәнінде шоқтығы биік туындыға айналды. Табиғат лирикаларының ішінде – Жетісу суреттерінің алатын орны да бөлек, өйткені көркемдік деңгейі табиғат, жаратылысты суреттеу мәдениеті де жоғары. Жерұйықты іздеген Асан қайғы бабамыз шын мәнінде Жетісу өлкесінің сұлу көркіне көз тоқтатпай кете алмаған ғой. Іздеген адамға жердің Жерұйығы да, жаннаты да осында деген ойды акын поэзия тілімен тамылжытып, еміреніп, елітіп отырып жеткізеді. Ілиястың бұл туындысын Жетісу табиғатын өмірінде көрмеген жан окитын болса, сөзсіз бір

көруге аңсары ауады... Ақын Жалпы сын бөлімінде Жетісуды құрайтын: Күркілдек, Көксу, Лепсі, Іле, Шу, Қаратал өзендерін санамалап өтеді, бұлтқа оранған, меніреу күз-шатқалдарға, тоғай, құм, қоғалы көлдеріне тоқталады, малға, жанға жайлы табиғатын жалпы сипаттағанымен, нақты, арнайы тоқталып суреттемейді. Ал енді Тау суреті бөлімінде Жоңғар алатауы деп аталып жүрген өзіміздің Алатаудың Ақшұнақ, Жабағалы, Мыңшұңқыр, Таз деп аталатын сілемдерімен биік құздарына, сондай-ақ Аршалы, Амантекше, Қарасырық, Қараүңгір, Қалмақасу, Қаражырық, Салқынбел, Сайымбөлекке, Бүркітінің Үшбүйен шоқысына тоқталып қиял қанаты қыран көтерілер биіктен қарағандай сүзіп өтеді. Бала кезден білетін жыланы көп Қаратауды сырт қалдырмайды. Талғар тауы, Үшқараш, Қарқара, Мыңжылқы, Былшықсай, Бесырғалаң, Түп, Үшкара, Лабасы, Хантәңірі түгел дерлік бейне бір топографиялық сипаттама жасағандай әсермен берілген. Ілияс жердің бет-бедерін, ойысы мен сайын, тауларын, жота, құздарын, шыңдарын, жайлауларына дейін жақсы білген, өзі сейілдеп, елігін қуып, аралап көрген. Тау мен жота, шың құздардың отыздан аса атауын тілге тиек етіп, жырда өлең жолдарына ұйқастыра, емін-еркін төгілтіп баяндайды. Алатау тау сілемін құрайтын таудың бүге-шігесіне дейін географиялық атауымен жыр жолдарына өрнектейді, бұл оқырманды жалықтырмайды, қайта ақынның жерді, тауды, өзен-суларды нақты сипаттап баяндауы қызықтырып отырады. Оның басты бір себебі, ақын Жетісудың тауларын зерттеп, жақсы танысып шыққан, тау жүйесін терең білгені сонша география маманының өзі Ілиястың өлеңінде айтылып отырған атаулардың бәрін біле бермеуі мүмкін. Тауды жырлаған ақындарымыздың жырларында бірер таудың аты аталғаны болмаса, дәл Жансүгіровтей тұтас тұрғыда алып жүздеген шақырымға созылып өркештеніп, тізбектеліп жатқан табиғатымыздың сәні, өзен-суларымыздың бастау алар қоры тауларды жырлаған ақын жоқ. Жетісу суреттеріндегі таудың суреті – тұтас бір әлем. Жетісуда су суреті деп аталатын бөлімде Жетісудың өзендерін атап суреттейді, Қараталға тоқталады. Ілияс Жетісудың алтын өзенін бөлек-бөлек баяндайды, елдің шаруашылығына жарап жатқанына тоқталады. Жетісу жәндігі бөлімінде: сілеусін, ілбіс, аю, бұғы, бұлан, касқыр, қарақұлақ, шүйебөрі, карсак, сусар, бұлғын, жанат, таутеке, асқар, құлжа, қарақұйрық, марал; құстарынан: тазқара, құмай, су бүркіт, лашын, тұйғын, тұнжыр, тынар, мыки, ителгі, бәрпі, қырғи, құр, тұрымтай, бидайық, тығанақ, үкі, ақсары, құладың; Алатауды мекендейтін торғайлардан: қара, боз, суық, бұқбас, сипті, шымшық; шапшақай, майлық, маубасбұқа, шөже, тоқылдақты, жалпы саны елуден аса жәндіктерді жырға қосады, бұл санда да аз емес, бұл келтірілген жәндіктерден, аң-құстардан бүгінде жойылып кеткені жетерлік, қызыл кітапқа енгені де бар. Ақын Алатауды мекендейтін, қазақ жерінің жәндіктерін, аң-құстарының атын атап, түсін түстеп, есепке, тізімге алғандай тізбелеп отыруында қандай себеп салдар бар дейсіз. Ақын аң-құстарды, жәндіктерді, жабайы аңдарды табиғатымыздың сыйы, Жетісудың көркі, тіршілігіміздің ажырағысыз бір бөлігі ретінде, біртұтас жан-жануарлар әлемін құрайтын дүние ретінде, бүгінгі тілмен айтқанда биосферамызды суреттеп отыр. Атам казак иттің иесі болса, бәрінің тәңірісі бар деп ұққан. Иесіз, басы артық нәрсе жоқ, дүниеде, табиғатта бәрінің де орны бар. Ақын табиғатты оның фаунасы мен флорасын сақтау деген мәселені де жыр тілімен жеткізіп тұрған жоқ па, Жер

түгі бөлімінде ағаштан: карағай, тал, долана, ұшқат, шетен, ырғай, арша, қызыл кайың, барша, шынар, шырғанақ, сөңке, терек, сөгет, емен, үйеңкі, шырғай, тораңғы, сары ағаш, қойқарақат, жиде, тобылғы, түйеқұйрық, бауырқұрттар, караған, бозқараған, шеңгел, шілік т.б. түрлері барын, бір ғана ағаш пен бұтаның 30-ға жуық түріне тоқталады. Осы ағаштардың ішінен барша, қойқарақат, түйеқұйрық, бауырқұрттарды біле бермейміз. Шөптерінен: сарыкүйік, тауқонақ, шәйшөп, маңқа, құлынембес, сүттіген, еңлік, мыңтамыр, жуа, рауаш, жаужапырақ, балауса, раң, жапырақтеңге, балдырған, у қорғасын, атқұлақ, жүлкеуір, бәрпі, шырыш, шытыр, сорғыш, селдір, ермен, бакбак, сыбызғы, жалбыз, құлмаң, қарақияқ, шоқайна, меңдуана, сора, шақпақ, шырмауық, кендір, қылша, жыланқияқ, қанжыға, қоға, сасық, аққой, таусарымсақ, қымыздық, қызсаумалдық, қалақай, атқұлақ, құстандай және т.б. ақын 50-дей шөптің түрін жырға қосады. Әрине мұның өзі де толық бола қоймас, ғалымдар Аксу-Жабағылы қорығында (Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облысы аймағында таулы аймақты қамтиды) 300-ден астам өсімдік түрлерінің өсетіндігін мысалға келтіреді. Ілияс та небір поэтикалық атауларды да кезіктіріп, тау елі шын сүйіп ат қойғанына разы болғандай. Шын мәнінде төрт құбыласы, төрт тарапы сай келген сұлы табиғат, сөзбен баяндап, жеткізе алмайтын Жетісу жерінің тамашалығын Ілияс екпінмен, төгіп-төгіп жырлайды. Табиғат көріністеріне, жеріне, өзен-сулары мен жан-жануарларына деген еміреніс, сүйіспеншілік, сондай-ақ ата-мекенге деген мөп-мөлдір азаматтық сезімі Жетісу суреттерінде соншама шынайы пәктік қалыпта берілген. Табиғат көркін оның табиғи сұлулығын бейнелеуге келгенде Ілиястың қалам қарымы домбыра шанағынан төгілген күйдей күшейіп, ойлары түйдек-түйдегімен үсті-үстіне үдете түседі, суреттеп отырған объектісі, нысанасы жанданып, оқырманды табиғат тылсымы әлеміне елтіп алып кетеді. Ақынның тілі өте бай, айтайын деген ойын еркін көсілте баяндап, суреттеп жеткізе білуге шебер. Жыр жолдары хас шебердің қолынан қашалып түсіп жатқандай әсер қалдырады. Жетісу суреттері қазақ табиғат лирикалары ішіндегі классикалық туынды деп санауға әбден болатын шығарма. Па шіркін, табиғатты жырласаң Ілиястай жырла дегізетін сәуле шашқан тауһар жыр.

Рас, Ілиястың ертеректе жазылған лирикалық өлеңдерінде көрінетін табиғат суреттері ептеп мұнда да ұшырасып отырады. Бірақ ақын өзін-өзі қайталамайды.

Көк орман, көркем тоғай маужыраған,
Сұлудың көзіндей көл жаудыраған.
Малта тас, маржан, ахық, меруерт тас,
Төгіліп көл жиекке саудыраған.

Көк кілем, балаусасы балбыраған,
Көк жібек жапырағы жалбыраған.
Ақ қанат аспандағы сонда жауып,
Бал бұлақ таудан, тастан орғылаған...

...Көкшетау жер жәннаты жеке біткен,
Жомарт тау дастарқанды, момақан тау.
Бұл сұлу кең далада бойын күткен,

Шипа тау тазартатын барлық дерттен.

Осы шумақтарда Көкшетаудың әсем суретін ақын баяндай айтқанның өзінде ақ қант , бал бұлақтары мен бойын күткен сұлу қызға теңеп, дастарқандай, тағы да басқа асыл қасиеттерінің барлығы таудың көркем образын жасап тұрады.

І.Жансүгіровтың Көкшетау туралы жазған образды шумақтарында өзіндік ізденістен туған, тың, соқпақтарымен қатар, кейде С.Сейфуллиннің Көкшетау (1928) поэмасындағы көркемдіктермен де ұштасып, астасып жатады.

Арқаның кербез сұлу Көкшетауы,

Дамылсыз сұлу бетін жуған жауын, --

деп С.Сейфуллин Көкшетауды кербез сұлу қыз бейнесінде жырласа, І.Жансүгіров Бұл сұлу кең далада бойын күткен дейді.

Осындай жекелеген образ ұқсастықтары болғанымен негізінде екі ақында Көкшетау екі түрлі жоспарда, өзіндік өрнек-нақыштарымен беріліп отырады.

Ілияс Құлагер поэмасындағы Туған жер деген бөлімінде өзінің тауда туып, оның тасында өсіп, асқар шыңына қозы жайып ержеткенін ерекше леппен толғайды.

Шыныда да табиғат туралы өлең, жырларының ішінде, әсіресе мол жырланғаны - тау бейнесі. Ақын оны "Жетісу көріністерінде" айрықша тапқырлықпен жырлағанын баяндадық. Өмірінің соңғы кезеңдерінде Ілияс сол тауына тағы да оралып, "Кавказ" деген өлеңін жазады. Бұл оның өмірінің соңғы жылдарындағы табиғат туралы жазған өлеңдерінің тәуірі болып саналады. Ақын енді табиғат суреттерін құр тамашалай бермей, тау қыртысындағы байлықты, бауырындағы қалалары мен курорттарын, поезы мен кемесін, жемісі мен суларын, ГЭС, тағы басқа адам игілігіне жұмсалып жатқан пайдалы жайларымен сұлу етеді. Ақын табиғи сұлулық пен байлықты адамнан бөліп алып қарамайды.

Сәкеннің табиғатты суреттеген өлең жырларының өзіндік ерекшелігі, суреттеудегі дараланып тұратын қолтаңбасы, мәнері бірден сезіліп тұрады. Сәкен жаны нәзік, сыршыл да сырбаз ақын, оның талғам таразысы, бітімі бөлек, эстет қаламгер ғой. Оның үстінде ежелгі әдебиетімізді, халық поэзиясының нәрін бойына сіңіре білген ақын лирикаларында халықтық дәстүріміз, дүниетанымымыз молынан көрініс тауып отырады. Ол қасиет – Сәкен лирикаларын оқырманға барынша жақындата түседі. Оқырман Сәкеннің табиғат лирикаларынан өз көңіл-күйін, арман-мұратын сезініп отыратыны сондықтан. Сәкеннің табиғат лирикаларынан Абай дәстүрінің сабақтастығын да айқын сезіп отырамыз.

Көкшетаудың сұлулығын барынша жырлаған ақын Сәкен Сейфуллиннің табиғат туралы өлеңдері өз елін, оның табиғатын сүйген ақынның шын сезімін аңғартады. Нұра , Туған жерім, өз елім , Жайлауға көшу , Жайлауда қымыз ішу сияқты өлеңнің тақырыбы да, мазмұны да бір-біріне сабақтас, бірін-бірі толықтырып отырады. Алыста оқуда жүрген жас ақын — лирикалық кейіпкер туған жерін сағынып іздейді, жайдақ атпен шапқылап, асыр салған өлке мен өзен бойлары, бәйшешегі құлпырып, құстары сайрап, тең құрбымен ойнап күлетін сәттері, таң сәріден ауыл жапырылып жайлауға көшкенде балалардың тайға мініп шабысқаны, жастар мен қыз-келіншектердің

катар тізіліп әзілдесіп, салт атпен жарысып, ел қонар жерге көшпен бірге жеткені, желі қағылып, шалғынға бие байланып, самаурынның қайнап жатқан көріністері — бәрі ақынның көз алдынан тізбектеліп өтеді.

Өртенді өріс, суы тұнық көлге кеп,
Ауыл қонып, үй тігісіп жайласар.
Көлге жауып жылқыларды суарып,
Желі қағып, шалғынға бие байласар...

Абайдың “Жаз” өлеңіндегі көрініске ұқсастығы жоқ емес, ұзақ замандар бойы бір қалыпта болып келген көшпелі ауылдың көрінісін қай ақын суреттесе де бір-біріне ұқсас келуі әбден мүмкін.

Өртенді, көк орай шалғынды, суы тұнық көлді жерге қонған ауылдың ендігі бір тіршілігі — жиналып қымыз ішу.

Үкілі ожауменен қымыз құйып.
Жаксы, жаман талғамай бәрін жиып,
Қайта-қайта қымызды бергенен соң,
Кім шықсын ондай үйден тастап қиып.
Тізіліп босағадан төрге шейін
Келген адам отырар бәрі сыйып,
Көйлекшең, шапандарын жамылысқан
Жалаңаш аяғына кебіс киіп.
Малшылардан өрістің жайын сұрап,
Дуылдасып, қызысып, ойнап күліп.
Күлу үшін сөздерін бұра сөйлеп,
Бірін-бірі сықақ қып сөзбен іліп.

Ауыл адамдарының бір үйге жиналып қымыз ішкен жай-күйін, мінез-құлқын дәл суреттейді. Бірақ ақын құбылысқа битарап қарайды. Сол қымыз туралы көріністің қоғамдық сырын ашуға бармайды, Абайда:

Ақ көйлекті таяқты,
Аксақал шығар бір шеттен.
Малынды әрі қайтар деп,
Бай байғұс десін деп,
Шақырып қымыз берсін деп,
Жарамсақсып жалпылдап,
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген,
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен салпылдап, —
десе, Сұлтанмахмұтта:
Сапырсаң сар шараға құлаш керіп,
Жиылған мейманыңа құйып беріп.
Ата ұлын, ене кызын безіп тастап,
Кетпей ме екі удайда саған еріп.
Кәсіпсіз көзін сатқан сорлы кедей,
Қояр ма піспек аңдып тентіремей,
Атағынды көтерер алғыс айтып,
Байғұсқа бір жұтқызсаң “кет, шық” демей, —
дейді. Тіпті Мәшһүр Жүсіп те:

Жаз болса ауыл бойы ыңғай қонып,
Қызық қой бұл жүрген деп мұндай болып.
Өнешін жылтыратып көп кедейлер,
Айрылар ат-тонынан жұрдай болып.
Біреуді пана қылып сүйегенсіп.
Мәз болып отырғанға саумал ішіп,
Мырзасы қасына ерген нашарына
Шығынды баса салар сырттан пішіп, —

деп, жайлауда, байдың үйінде жаналып қымыз ішуді жай бір тамашалық көрініс деп карамайды, әлеуметтік теңсіздіктің, терін сатпай, арын сатқан жалқаулардың бір көрінісі деп қарайды. Мол қымыздың иесі байлар, ал кедей — жалшылар сол қымызды телміріп, жарамсақтанып, арын сатып сұрап ішеді. Арын сатып тіленіп ішкен қымыздың қандайлық қасиеті болмақ деген сұрауды қояды. Ақын табиғи көріністі жаратылыс кейпін суреттеуден гөрі ел тіршілігін ішер асқа жарымай жалақтап жүрген кедей-кепшіктердің халін бейнелеуге ойысыңқырап, әлеуметтік әділетсіздікке ашынады. Ал, Сәкен шындықтың бұл сырын аша алмайды.

Ақынның “Көкшетау” поэмасында сұлу Көкшенің жайқала өскен ағашын бейнелеп қана қоймайды, ол көбінесе тау әсемдігіне, ерекше бітіміне ден қояды. “Оқ жетпес” тарауынан үзінді алатын болсақ:

Сүп-сүйір бейне найза шың, құз биік,
Төбесі кейде тұрар бұлтқа тиіп.
Қарасаң етегінен шың басына,
Тақияң жерге түсер тұрған киіп.
Тіп-тік шың көкке қарай кеткен бойлап,
Тұрғандай таусылмайтын бір ой ойлап.

Тау, шынның биік басы бұлтқа емін-еркін жеткені сондай, жай түсуіне карамай, найзағайдай шаншылып тәкәппарлық сипат танытып тұрғандай әсер қалдырады. Міне, бұл суреттеуден кейін таудың алып жатқан жай дүние емес, алып шың, басын мұз құрсаулаған табиғаттың сұсты да айбарлы жаратылысы, табиғат ананың туындысы дейсін. Тау да, шың да, қатпар-қатпар жартастар да дала сәні, табиғаттың кербез көркі, қиял қанатын тербететін, адам ой-сезімін толықтыратын табиғаттың тамаша тартуы биік шыңдар өзіне адамның ықылас сезімі мен сүйіспеншілігін аударып отырған. Тау мен тасын, сайын даласы мен сахарасын жыр жолдарына арқау етпеген таланттар сирек. Туған жер мен табиғатқа деген адам бойындағы ерекше құштарлық пен бұла күштің ана сүтімен, бесік жырымен аталардың аманатымен дарып жататыны шүбә келтірмес. Бұл сезім ақын жырларынан, әсіресе, табиғат лирикасынан ерекше сипатта, бедер-бейнесімен айшық тауып отырады. Ақын сонымен қоса Көкше аймағындағы қалың ағаш пен кербез таудың ерекшелігін жырлаумен қатар, оның мөлдір суын, тынымсыз тіршілігін сабақтастыра суреттейді. Мәселен:

Сылдырлап жасыл өзен аққан көлдеп,
Күміс су, маржан құмды шалқар көл боп.
Өзенге күркіреп кеп өзен құйып,
Шымырлап, көк үйірім кеткен сел боп.

Көкшені мекендейтін құстардың ішінен қаршыға, бүркіт, аққуды бөліп алады. Құстарды да өзіндік сипатымен: шырқау биікке қанат қақтырып

көк төсінің көркі іспеттес, табиғаттың үйлесімділігін паш етіп тұрғандай кайталанбас сәттерін жыр жолдарына мөлдіретіп түсіре салады. Мәселен:

Шаңқылдап тау жаңғыртып, шынға қонып,

Жалғыз-ақ көк қаршыға ұялаған, —

деген жолдарда құсқа тән тіршілік әрекетті, маңайдағы тау-тасты елендететіндей етіп суреттеуі назарды бірден аударады. Табиғаттың, тау-тастың сәні де базарлы шағы да өріп жүрген аңдарымен, көкте қалықтаған құстарымен қызса, жаратылыс жәрменкесі, өмір қазаны қайнап жатпас па табиғатта. Көк майса шөбі мен саялы ағаш, бау-бақшасымен сәнді ғана емес, бір кездері аспанды торлаған бұлттай қаптап ұшқан каз-үйрек, ителгі, тырна, жыртқыш құстарымен де сәнді болған ғой. Аң мен құстар табиғаттың ажырамас ажары, тау мен даланың тынысын, табиғатын түрлендіріп тұрған даламыздың сәні де ғой. Ақын жырында табиғат көріністерін суреттеген тұстарда дала сәні болған құстардың сипатталып өтуін таланттың талғамы десе де болады.

Сонымен, алдымен, ақын табиғат құбылысын бейнелеген кезде, нені көрсе соның бәрін тізбелеп суреттей бермей талғаммен қабылдап барып Көкше сұлулығын, ерекшелігін ашатындай белгілерді екшеп алып, жарқырата өрнектей біледі. Екіншіден, ондағы көріністердің әрқайсысы жеке-жеке окшау калып қоймайды. Сурет әйтеуір жырлау үшін алынбайды. Бар сурет: тау-тас, ағаш, су мен құс, т.б. — бәрі де табиғат көркіне үйлесіп, бірінде бар әсемдікті екіншісінің бойындағы қасиет байытып алуан үнді, сан қырлы тіршілік тынысын толыққанды бейнеге айналдырып жібереді. Үшіншіден, бұл тұлғаландырулар жымдасып, өріле келе — бәрі ортақ бір идеяға бағындырылады. Ол туған жер табиғатын ардақтап, қастерлей білуге үндейді. Төртіншіден, табиғаттың әдемілігін, сұлулығын, көркін жеке әспеттеумен шектелмей, ақын соған сүйсіне отырып, осы табиғат аясында өткен адамдар өміріне, ел тарихына үңіліп, сыр іздейді..

Сәкен күзге арнаған өлеңін Өткен күн деп атаған. Бұл атауда да астарлы сыр бар. Ол жазды жылдың жастығы деп атаса, күз мезгілін жер мен көктен сұр кетіп, кемпір-шалдай дәурені өткен ескі, ұсқынсыз заман бейнесінде алады. Өткен күннің өлеңдік формасы да өзгеше. Мұны ақын әр шумақтың соңғы жолдарын айкастырып отырады. Белгілі бір ұйқасқа бағынған бұл заңдылық өлең шумақтарын біріктіріп, бір тұтастықта сақтайды. Сонымен қатар әр шумақта айтылатын ой жалпы ұйқасқа бағынған соңғы жолда қорытылып, түйінделеді. Әр шумақтың алдыңғы үш жолында ақын белгілі бір объектінің жаздағы бейнесін суреттейді де соңғы жолда соның күз кезіндегі кейпін ашады. Сөйтіп алдыңғы үш жол соңғы жолға қарсы қойылып отырады.

Сұлудай толып бұралған,

Жібекке жасыл оранған.

Жас өрім талдың жапырағы,

Сарғайып түсті тізіліп.

Ұялшақ көркем келіндей,

Сүюге тосқан еріндей.

Албырап тұрған қызыл гүл,

Солды қурап бұзылып.

Таңмен бірге жырлаған,
Шырғап ұшып зырлаған.
Қойылды қазір бұлбұлдың,
Құбылған үні сызылып.
Өлен осылай жалғаса береді. Ақын оны:
Көк пен жерден сұр кетті,
Кемпір-шалдан түр кетті.
Жастығы жылдың - жаз өтті,
Қарасан да сүйініп, – деп қорытады.

Жүсіпбек Аймауытов “Мағжанның ақындығы туралы” деген мақаласында былай дейді: “Ақын тұрмысқа өмірде қанағат етпесе, оның алданышы не болмақ? Не үшін жасамақ? Әрине, адамда аз да болса, бір үміт, бір таяныш болу керек. Ондай таяныш болмаса тіршілік етіп не керек? Адам — алдағыш, адам — жауыз, өмір — азап, келешек — қараңғы, бәрі өзгергіш, опасыз. Өзгермейтін, алдамайтын таза қасиетті нәрсе не? Ол — табиғат. Табиғат, махаббат, көркемдік — міне, қашаннан бері ақындардың жырлап келе жатқан, бас иген құдайы, жабыққан жанына ем болған даруы. [31.420]

Демек табиғатты жырлау ақынның ішкі түйсігімен, өмірді қабылдауымен тығыз байланысты. Оның өзі XX ғасыр басындағы табиғат туралы өлеңдердің жырлануында мынандай саралану байқалады: біріншісі — жылдың төрт маусымдық (көктем, жаз, күз, қыс) мезгілдерін бір-біріне жалғастыра жырлау. Бұлайша жырлауда Шығыс халықтарында белгілі бір ортақ жүйемен дәстүр сабақтастығы сақталған. Яғни жылдың басы наурыздан бастап, жыл аяғы ақпанға дейінгі аралықтағы табиғат көріністері бір жүйемен жырланады. Мысалы Мағжанның “Жазғытұры”, “Жазғы таң”, “Жыл мезгілдері”, “Күз”, “Жазғы түнде”, “Жаз келеді”, “Жиіленді қара орман”, “Алатау”, Шәкәрімнің “Жаз келер”, Ілиястың “Күзгі гүлге”, “Біздің жазда”, “Жаз—құдаша”, “Май”, “Таң”, Сәкеннің “Жазғытұры”, “Жайлауға көшу”, “Май алдында”, “Жана жыл” және т.б.

Жыл мезгілдерін жеке-жеке суреттеу — Абай, Ыбырай қалыптастырған дәстүр. XX ғасыр басындағы қазақ лирикасында бұл дамытыла, жетілдіріле жырланады. Бір байқалатын ерекшелік — көктем мен жазға арналған өлеңдердің мол екендігі. Бәлкім, көшпелі тұрмыстың тауқыметін көп көрген халықтың жан жүйелік талабы, тілегі, жалпы бүкіл қызығы, тіпті болашағынан арман, үміт еткендері де осы жаз кейіпте болса керек.

XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының өлеңдерінде табиғат, дала келбеті, онда дамылсыз, үздіксіз жүріп жатқан процесс, қозғалыс, өзгерістердің түрлі-түсті бояулары — бәрі де психологиялық тұрғыда суреттеледі. Даланың өзендері мен көлдерінің, таулары мен ормандарының, аспанының, топырағының, өсімдіктерінің, ауасының — бәрінің өзара үндескен, табиғи сұлулық тұнған әлемін бейнелеуде ұлттық дүниетанымға сай нақыштарға кезігеміз. Ақындар жылдың көктемін–балалық, жас өспірімдік; жазын–есею, ер жету; күзін–егделеу; қысын–қартаю секілді адам өмірінің белестеріне баламалау арқылы өмір сырларының философиялық сырын ашады.

Жыл мезгілдерінің барлығына да ақын бейнеліліктің кейіптеу (олицетворение) және пернелеу (аллегория) тәсілдерін ұштастыра қолданады.

Табиғат құбылыстарын жанды тұрғыда бейнелеу — көркемдік тәсілдерді осылай қолдануды қалыптастырды.

Бұл тәсіл қазақ поэзиясында ежелден сілемі жоғалмаған көркемдік дәстүр. Мысалы, Мағжанның “Жазғытұрым” өлеңінде “Алтын ана — Күн”, ал “Жер — нәресте жас бала” түрінде салыстырыла бейнеленеді:

Аяқтарын көсіліп,
Еркеленіп, есінеп,
Жер — нәресте жас бала,
Жаңа оянып жатқанда,
Жұмсақ ыстық бетінен
Тәтті ғана сүйсем деп,
Күбірлеп жылы жел жетер.[32.140]

Мағжанның “Қайың” атты өлеңіндегі лирикалық қаһарман ақынның қайынның суықта қалтыраған, қайғылы халін суреттеуде кейіптеулік бейнелеудің аса әсерлі психологиялық қалпын танытады:

Сыбырлаймын,
Дірілдейсің,
Еңкейесің,
Күбірлейсің,
Ызғарлы жел,
Сокқан сайын.[33.136]

Ілиястың табиғат лирикасында да кейіптеулер кездеседі:

Кезек-кезек қар жаңбыр
Қыстың күні — қос қырсық.
Кісі өлгендей шулап қыр,
Жынданып тұр жел ұрысып.[34.157]

Ақындардың жылдың жаз мезгіліне арнаған өлеңдерінің барлығында да жайлау келбетінің қайталанбас ғажайып суреттері жасалынған. Мағжанның “Жазғы тан”, Сәкеннің “Жайлауға көшу”, “Жайлауда қымыз ішу”, Ілиястың “Жаз”, “Жайлау” және тағы басқа ақындардың өлеңдерінде қазақ халқының құтты қонысы, малының өрісі - жайлаудың сән-салтанаты бар болмысымен көрінеді. Мысалы Сәкеннің “Жайлауға көшу” атты лирикалық өлеңінде композициялық тұтастық сезіледі, өлең үш бөлімнен тұрады: біріншісі — көшуге дайындық; екіншісі — көш салтанаты; үшіншісі — қонысқа орналасу. Әсіресе, жүк артқан түйелердің маңайында қызылды-жасылды киінген қыздар, бозбалалар, келіншектердің жайлауға көшіп бара жатқан кезін әсерлі суреттейді. Бәрі де көңілді, астарына мінген жорғаларын жарыстыра қалжыңдасып, әзілдері жарасып бара жатқан жастар. Себебі жаңа өріске, мал тұяғы әлі тие қоймаған шөбі шүйгін, көк майсалы жайлауға бет алып барады. Жайлаудың әдемі табиғаты, жанға жайлы ауасы мен мал отығар шалғыны, алдағы әдемі бір жердің көрініс-келбеті көштің көңілін де көтеріп, қуанышты мезетті сездіріп тұрады. Жайлау — көшпелі тіршіліктің ең бір сәнді кезі. Ауыл да, адамдар да жаңарып, жасарып қалады. Жайлау, күздеу, қыстау көріністері — табиғаттың маусымын, мезгілін көрсетеді. Ал оның өзі түптеп келгенде табиғатты жырлау болып табылады. Отырықшы халықтардың поэзиясында қыстау, күзеу, жайлау ұғымдары жоқ, бұл ұлттық ұғым, халқымыздың көшпелі тіршілігінің, әлеуметтік жағдайын көрсететін ұғым. Табиғат лирикаларының

халқымыздың тұрмыс-тіршілігін суреттеумен астасып жатуының бір заңдылық жағы осында. Табиғат пен оның аясында өмір сүріп жатқан халықтың тыныс-тіршілігі өзектес, ажырағысыз. [35.21]

Өз-өзімен әлек болып кей жастар,
Көшке мінген асаулары туласып.
Көш артында қыз-келіншек іркіліп,
Бір жүруге бір-біріне қарасып.
Қатарласып жорғаларын салысар,
Желіктері, үкілері жарасып.
Өзіне-өзі риза болып ыржыңдап,
Қастарында жүрген жігіт жанасып.
Тайға мініп балалар жылқы айдасар,
Ақсақалдар ілгері қоныс сайласар

Мағжанның “Туған жерім — Сасықкөл”, “Туған жер”, “Орал тауы”, “Көкшетау”, “Алатау”, “Алатауда” өлеңдерінде табиғаттың қайталанбас сұлу көріністері ерекше ақындық шабытпен жырланып, әсерлі бейнеленеді. Ақын қандай бір ортаны, мекенді жырламасын қаламы ұшқыр, көріністердің кескінін қайталанбас шеберлікпен жырлайды.

Ақынның “Алатау” атты өлеңінде де табиғаттың сұлу келбеті мен Алаштың атамекенін мақтаныш, медеу тұтқан лирикалық қаһарманның сыршыл да асқақ романтикалық тұлғасы тау мінезді, биік мақсатты, айбынды болып көрінеді. Осы “Алатау” өлеңіндегі тау келбеті бейне Алаш елінің символдық тұрғыдағы бейнеленуі секілді көрінеді. Ақын тілімен айтқанда көк мұнарға оранып, аспанды арда еміп өскен Алатау бейне бір Аспан-Ананың мерует қарға бөлеп қойған бөбегі іспетті. Ақынның кестелі тіл өрімдерімен жырланған тау келбеті жанды табиғаттың қайталанбас ғажайып суретін көз алдымызға әкеледі:

Иірілген айдаһардай ашулы асқар,
Томсарған туғаннан-ақ тарғыл тастар.
Құздарды мәңгі меңіреу мәңгі басқан,
Жауһардай жарқыраған аппақ шаштар.

Түк басып, тұла бойы толған кесте,
Қарағай, арша біткен өрлей төске.
Қарағаш, тал, тобылғы, жасыл шырша,
Қаракат, жиде, шие, маржан түсті.

Құздарда найза қия құстар шулар,
Төменде тасты сабап толқын тулар.
Алланың ақ төсінен орғып түсіп,
Сайларда салар ойнақ асау сулар.

XX ғасыр басындағы қазақ лирикасындағы айрықша байқалатын ерекшелік—адамдардың іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын, қалайда табиғат құбылыстарымен байланыстырып жырлау. Күн, ай, жұлдыздар, жел, су, толқын, қара жер, жапырақ, тау, тұман, жыл мезгілдері және т.б. — сансыз суреттер, құбылыстар адам жанына, келбетіне, мінез-құлқына баламаланып жырланады. Мұнда да кейіптеулік суреттеулер мол кездеседі. Мысалы,

Мағжанның лирикасынан мынандай жанды қозғалыстағы табиғат тынысымен дидагласамыз:

Көкке тиген биік тау,
Кұшақтасқан тұманмен,
Қосылысып есен-сау,
Бал алысқан құмармен
Алтын күн батып барады,
Алтын күн ақырын өледі.
Сорлы бұлттар — сорлы жар,
Қан жылап Күнді көмеді.

Табиғат лирикасына катысты бар алуан қазақ өлеңдерінің астарлы сарынмен жырлағанын аңғарамыз. Лирикалық қаһарманның қуанышы да, күйзелісі де табиғатпен егіз. Шынында да жер бетінде алғаш пайда болғаннан бері адамзаттың өсуі, өркендеу жолында сырласы — табиғат болды. Мағжанның “Жиіленді қара орман” өлеңіндегі орманның күнмен, аспанмен астасқан, жел үрлеген құбылысын лирикалық қаһарман өз тағдырымен сабақтастырады, баламалайды.

Мәңгі мылқау қара орман,
Былқ етпейді, түс көрер.
Жел мінезді ессіз жан —
Маған түрлі ой келер.
Ұйықтасам мен орман боп,
Тәтті-тәтті түс көріп.
Бетіменен тұрса жел жүріп,
“Өпсүн” оқып үшкіріп.[36.170]

Мағжан Жұмабаев — табиғаттың әсем жыршысы. Ол жырлаған табиғат суреттері, жыл мезгілінің көріністері адамның әр жағдайдағы көңіл-күйімен үндесіп, ерекше бір сыршылдықпен өріледі. Орал, Көкшетау, Еділ бейнелері, теңіздің толқындары, түнгі жұлдыз — бәрі де нақтылығымен, образ байлығымен бедерленіп ойнап құлпырып тұратын суретке айналады.

Талантты ақын Қасым Аманжолов та табиғат лирикасына қалам тартқан. Ол да тың ойлар толғап, соны леп ала келген ақын. Ақынның Алатау атты өлеңі ерекше шабытпен жазылған. Жалпы, Алатау туралы талай ақындар өлең жазып, шығармаларына арқау еткен. Әрбірі өзінше жырлаған. Ал Қасым ақынның жан тебіренісі, өзіндік мәнері мен көркемдік тәсілдері мүлде бөлек.

Алатау бұлт асырмай асқарынан,
Тұр қарап туған дала аспанынан.
Асылып Алатауға ай менен күн,
Жарқылдап шұғыла шашқан тастарынан.

Осы бір өлеңде ақын таудың биіктігін жырлайды. Оны бейнелеп, айшықтай түседі. Ең бірінші ол асқарынан бұлт асырмайды дейді. Одан кейін жан бітіріп, яғни кейіптеуді пайдаланып, аспаннан қаратып қояды. Бұл ойын сабақтай келіп, ай менен күннің тауға асылып тұрғанын айтады. Ақын таудың биіктігін қарапайым әрі бейнелі түрде келістіре суреттейді. Ал ай мен күннің асылып тұрғаны әдемі-ақ. Шың асқақтап көкпенен таласып тұрғаны ғой. Бұлт та шыңның шоқыларына ілініп тұр. Сонда ақын Алатаудың шыңы бұлттың арғы жағында жатқандығын меңзеп отыр. Бұдан биіктікті көрсетуге

талаптанған ойының дами түскенін аңғарамыз. Осыған қарап отырып сөзбен сурет салғанына еріксіз сенеміз. Көз алдымызда тұрады. Алайда осындай биік Алатаудың етегінде ойы аласа адамдардың жүргеніне кейде ренжитіні бар. Биік шыңды таудың жанында да тұлғасы биік жандардың жүргені дұрыс қой.

Қ.Аманжоловтың Ертіс атты өлеңінен де сан түрлі өрнектерді көруге болады. Ақын былай дейді:

Аркада аққан күміс алтын арна,
Ер ерке Ертісімдей өзен бар ма?!

немесе:

Жарқырап көз жіберіп айналаға,
Күй төгіп, кернейлетіп ағады Ертіс.

Ақынның өзен суын байлыққа бағалағанын бір сөзден аңғаруға болады. Тек қана бір сөзбен, яғни күміс дей отырып осы ойымызды дәлелдеп беретіндей. Күміс су турасында ойын айта келіп, оны әрі қарай үстемелей түседі. Күміс аққан алтын Ертіс дегені осыған куә. Алтын арнамен күміс ағып жатса, одан асқан өзенге қандай байлық керек. Әрине, бұл ауыспалы мағынада айтылып тұр. Міне, осы жерде ақынның шеберлігі танылады. Ол байлықтарын тізбелемей, алтын арнамен аққан күміс суды айтады. Осыдан-ақ анық телегей қазынаның ортасы екенін білуге болады. Екінші мысалда жарқырап көз жіберіп айналаға дегенінен судың тазалығын танимыз. Егер су таза мөлдір болмаса, күнмен шағылысып жарқырамас еді. Ақын осы жерде судың тазалығын бір сөзбен ғана көрсетіп отыр. Ал судың көптігін күй төгіп, кернелейтіп деген тіркестермен кейіптеу арқылы көрсетеді. Егер су аз болса, ағысынан мұндай дыбыстар естілмес еді.

XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы табиғат көріністері жоғарыда сөз етілген ақындар жырларында туған елдің суретін айна қатесіз салып, оқырман жүрегіне өз еліне деген құрмет ұрығын себіп, туған топырақ иесі аңқып тұрады. Табиғат пен адам әлемі үндес, сырлас екендігінің негізін дәлелдеп, әр ақын өзінше өрнек салады. Олар салған үрдіс, сара жолды XX ғасырдың екінші ширегіндегі ақындар өлеңдері жалғастырып, өресін кеңейте түседі.

“Табиғат пен адам! Өзіңіз айтыңызшы, тіршілікте одан ғажап, одан құпия не бар!” - дейді Шокан Шыңғысұлы Уәлиханов. Табиғат әлемін терең де үңіле жазып, көркемдік биікке көтерген соғыстан кейінгі кезеңдердегі ақын өлеңдерінен көруімізге болады.

Л.Н.Толстой болса бірде өзіне өзі: “Сіздер білесіздер ме, кім менің сүйікті ақыным?”, - деп сауал қойып, оған өзі “Тютчев” деп жауап берген. Кейін: “Онсыз өмір сүру мүмкін емес”, [37.272] - деген оған тұжырымын қосқан. Тютчевті түсіну деген поэзияны түсіну, Тютчевті сүю — лириканы сүю деген сөз. Осындай талантты лирик, ақын Төлеген Айбергенов. Оның поэзия әлеміндегі орны ұлы ақындардан кем түспейді. Тютчевті жер бетінде өмір сүрген аса ұлы ақындардың бірі, – деп білген Тургенев. Бізде Төлегенді қазақ топырағында туған, қайталанбас, ғажайып лирик ақынымыз деп айта аламыз. [38.254] Тютчевті табиғат жыршысы деп бүкіл әлем таныды, оны орыс халқы Баратинскиймен бірге философиялық лириканың да үлкен өкілі ретінде мойындады. Асылында, табиғат пен философия ажырағысыз ұғым да ғой. Табиғаттың болмыс-бітімі философияға қарай жетелесе, философияның түп-

тамыры – табиғатқа келіп тіреледі. Тютчевтей таза табиғат жыршысы болмағанымен бүкіл бейнелеу құралдарын табиғаттан ғана алған, табиғатпен етене туыс дарын Төлеген Айбергенов шығармашылығын сөз еткенде, оның осы қырына арнайы тоқталуды жөн көрдік. Ақын Атамекен өлеңінде:

Көл-дария көкірегімнен бір тұнба ашып,
Мен тұрмын ата-баба жұртын басып.
Жаутаңдап қазір менің жанарымда,
Тұп-тұтас жиырма жеті жыл тұр ғашық, -

дейді. Ақынның жиырма жеті жыл ғұмыры қарақалпақ жерінде, қалған үш жылы қазақ жұртында өтіпті. Жасындай ағып өткен ғұмыр! Сол үш жылда ақын құдіретті сезім кәусарына шомылады, көл-көсір, ағыл-тегіл жырлады, туған жер табиғатының қадыр-қасиетінен күш-қуат алып, қайта бір түлегендей болды. Тұлпар-жырдың тізгінін іркімеді:

Түп-түгел төрт құбыланды түстік етіп,
Туған жер, мен сен салған құс түлетіп.
Дүние-ай, қандай жақсы ед табаныңа,
Тұрғаны өз топырағыңнан ыстық өтіп.
О, менің мәңгі басар нық тұрағым,
Қалайша махаббатымды ұқтырамын?
Мен сенін ақ төсіңе шаңқай түсте,
Көлеңкем түспесін деп тік тұрамын.[39. 107]—

Мұндағы атамекенге деген сезімін “мен сенің түлетіп ұшырған құсыңмын” дей келіп, “дүние-ай қандай жақсы ед табаныңа, тұрғаны өз топырағыңнан ыстық өтіп” — сынды сезімді бастан кешу, жаутаңдап жиырма жеті жыл туған жеріне табаным тисе деп ғашық болған адамның, сағынған жанның көкірегінен ғана үзіліп түсер гауһар шумақтар. Сырт жүрген адам күнде туған жерге табаны тиіп жүрген адамнан гөрі, туған топырақтың қадір-қасиетін тереңірек ұғынады. Тіпті, ақын туған жерін сүйетіндігі, кастерлейтіндігі соншалықты өзінің көлеңкесін де сол жерге түсіргісі келмейді. Сондықтанда: “Мен сенің ақ төсіңе шаңқай түсте, көлеңкем түспесін деп тік тұрамын”, — дейді. Айбергеновтың “Атамекен” өлеңінен табиғат, пейзаждық лириканы бастауымыздың себебі ақын сол туған жер табиғатының суретін, бояуларын саяси лирикаға да, философиялық лирикаға да, махаббат лирикасына да тамаша колдана білуінде. Оның бейнелеу құралының қуатты қаруы — табиғат тылсымдары. “Мұнарлар” деген өлеңінде:

Көзім менің!
Жатырсың жырақты алып,
Қызыл гүлді барады қырап қашып.
Жиырмасыншы ғасыр жүр Маңғыстауда,
Мұнаралар басына шырақ тасып, —
дей келіп, “табанымның астында кара дария, тас төбемде тайгасы мұнараның”, — деп әдемі суретті табиғатпен табыстырады да:
Өмір, өмір ойлайсың, толғанасың,
Жастық шағың аңсайды қарбаласын.
Мұңаяды жиырма бес — қызық дәурен,
Көкке осылай шаншылып қалмағасын, —

деп, Маңғыстаудан — мұнараларға, мұнаралардан — табиғатқа, табиғаттан — өмірге ойысып, адамның қызық дәурені, ғұмыры — жиырма бестің арман-мұңына әкеп тірейді. Бір-бірімен үйлесіп, ұнасым табады.

Төлеген үшін табиғат — үздіксіз қозғалыстағы мәңгілік жанды дүние. Табиғат тек қана шабытты қайнар көзі ғана емес, табиғатта да жүрек, табиғатта да бостандық, еркіндік, табиғатта да махаббат пен тіл бардай сезінеді, содан өленнің жан дүниесі ашылып, адам өміріне еркін енеді, сезімін тербейді. Табиғатты адаммен, адамды табиғатпен туыстастырып, әдемі тың теңеулер туғызады. “Маңғыстау саздарындағы” жинағында сазгер Шәмші Қалдаяқовқа арнаған “Сырласу” өлеңінде, табиғатты Шәмшіге теңемей, керісінше Шәмшіге табиғаттың болмысын теңеу арқылы батыл да бедерлі, айшықты көркемдік шешім жасайды.

Көрсен ғой шіркін, бәрін де көзбен көрсен ғой,

Жатыр-ау менің жазира далам өлшенбей.

Осынша сөзбен ынтызар қылған аймаққа,

Бір әсем дария керек-ау екен дәл сендей.

Бұдан кейін ақын “қуаты керек мендегі асқақ арынның” дей келіп, “қара орман керек, қап-қара орман, түп орман, көзіндей менің жарымның” деп табиғатқа теңеуін бірде Шәмшіден, бірде өзінен, бірде жарының жанарынан іздейді. Бұл да ерекше соны теңеулер. Енді бірде жер астынан фонтанша атқылаған кара дария-мұнайдың көрінісін “бұрымы сынды сіздің үйдегі жеңгенің” деп ойнақты бейнеге ұластырып жібереді. Төлегеннің теңеулері де тербелісті бір қалып танытып, құбылып, түрленіп тұрады. Үнемі жанды қозғалысқа енеді. Адам бойындағы қасиет, сапаны табиғат құбылыстары мен көрініс кейпіне теңеу – жақсы әрі жаңалықтай сезіледі. Теңеу табиғаттан адамға, керісінше адамнан табиғатқа ойысып отырады. Төлегеннің өлендерінің ішкі ырғағы, динамикасы шымыр әрі жыраулардың кескекті жырындай жұмыр, ұлттық сипаты күшті әрі басым. Төлеген енді бірде Атырау жағасындағы қаланы суреттейді.

Ак ерке осы қалаға

Айырмай көзін көк тігіп,

Тұрады екен көкірегін түгел өрт қылып.

Құс жолы мұнда аңдамай келіп шашылып қалған сияқты

Мұнарлардың заңғар басына соқтығып...

Мұндайда теңеулерді тамаша, әдемі деп тамсану аздық етеді. Жырдағы ақынмен бірге жаңа бір көрікті әлемді көргендей сезінесің. Ақын жүрегі — оқырман жүрегі ақынның көкірек көзі — оқырман көзіне айналып, ақын мен оқырман бір тұтас тұлғаға айналғандай. Жырды оқыған адам өзі жазғандай сезінеді, дүниенің тылсым құбылысын көзге елестерлік теңеулерді өзі тапқандай қуанады. Сезінтіп әрі қуантып отырған ақынның шебер жазылған жыры:

Таң азаннан қыруар оттар зымырап ағып төске еріп,

Қойнына мың сан самаласымен жатады қайта кешке еніп.

Қол созым аспан шатырлап кейін шегініп кеткен сияқты,

Мына қаланың биіктігінен сескеніп.

Аспанды кейін шегіндірген прогрестің, қанатын кең жайған қаланың көкке ұмтыла биіктеуін суреттеумен бірге, ақын қаланың аумағының кеңейіп

есіп келе жатқандығын жәй сөзбен емес, образбен өрнектейді. Қала аумағы кеңіп бара жатыр демейді, “Ақ үйлер қырға барады жөңкіп, алдынан тілеп ақ сапар” дейді. Көз алмай қарар, сұлу сурет. Шебер суретшінің қылқаламынан туған туындыдай.

Мына жалған дүниеден адам өтсе өтер, бірақ табиғат қалады. Табиғат мәңгілік құбылыс.

Мұқағали Мақатаев поэзиясында ерекше орынды иеленетін тақырыптардың бірі — табиғат лирикалары. Қазақ поэзиясының табиғат лирикасында өзіндік дербестік қолтаңба танытқан, өзгеше поэтикалық әлем ашқан жаңашыл акын. Мұқағалидың табиғат лирикасының тақырыбы, жазылу шеберлігі әр алуан.

М.Мақатаевтың туған жерге байланысты өлеңдері: “Апырай-ай, туған жер-ай”, “Дөнгелек жер”, “Рахмет, дала”, “Қазақ жері”, “Жетісу”, “Туған жерге”, “Туған жер сағындырды”, “Саржайлау”, “Қайран, Қарасазым-ай”, “Осынау шуақ шашқан кең өлкеде”, “Туған елге” т.б.

Ақынның туған жер табиғатының сұлулығын көруі, сезінуі, жырлауы өзгеше. Ешкім аңғара, назар аудара қоймаған жақтарын, сикырлы әлемін өзінше ашып жырлайды.

Апырай,
Туған жер-ай!
Теңдесер кім,
Бұл жерге сен болмасаң, келмес едім.
Кіндігімді байлаған қазығым-ай,
Сен болмасаң, бұл маңды көрмес едім...

Немесе:

Аһ далам, айхай далам, сағым далам,
Бір бұдыр жоқ-ау көзге шалынбаған,
Аспан құлап кетсе де тарынбаған,
Бір ғаламат бойында сабыр бар ау,
Аһ далам, айхай далам, сағым далам!

Осы жолдар арқылы Мұқағали қазақ лирикасында даланы өзгеше бір көркемдікпен кестелейді. Ақынның нәзік жүрегі, сезімі туған өлкесіне дегенде ала бөтен, өйткені бүкіл тіршілігі ел табиғаты тағдырымен біте қайнасып кеткен. Суреттеу де, сезім де жырларында басым. Туған жерге ақынның бар махаббаты жыр болып төгіледі.

Табиғатты көркем туындыға тиек еткенде, әрбір суреткер оған өзінің қарым-қатынасын, кейде көзқарасын білдіріп отырады, сол арқылы адам өмірін, тағдырын, тіршілігін жырлауды белгілі деңгейде нысана етеді.

Табиғат,
Жанымды алсаң,
Алшы менің.
Бір түйір жерге түскен тамшың едім.
Мұқағали жоғалса қайтер дейсін,
Артымда қалсын жерім, қалсын елім, —

деп, Мұқағали тебіренгеніндей, әр ақын өзін табиғат-ананың бір бөлшегімін деп санайды.

Адам назарын аударатын және адам тіршілігімен етене байланысты табиғаттың тылсым құпия сыры көп. Адамзат жаралғалы тіпті одан да бұрын жаратылған заңғар, биік таулар мен шалқыған айдынды көлдер, ширатылып аққан өзендер қай заманда да ақын қиялын тербетіп, оның назарынан тыс қалмаған. Себебі қай ақынды алмаңыз, ең алдымен өзі өскен жердің табиғатын жырлап өткен. Мұқағали да сол дәстүрді жалғастырушы. М.Мақатаев тек тау суретін жырлауға бір топ өлең бағыштаған. “Хантәңірі”, “Жігіттер, дем алайық тауға барып”, “Біздің таулар кемедей шұбатылған”, “Мен таулықпын”, “Таудай болғым келеді”, “Тауда өстім”, “Ілініп түн тұр тауларға”, “Тау бір аңыз”, “Түсіме тау кіреді”, “Ығысыңдар, ей таулар, ығысыңдар” т.б. Бұл өлеңдері біріне-бірі ұксамайды, тақырыбы бір болса да, себебі айтар ой нысанасы алуан түрлі. Ақынға таудың тәкаппар биіктігі, жықпыл-жықпыл тастары, асқар шыңдары, зеңгір көкпен таласқан шоқылары рух береді, содан барып лирик табиғатпен сырласып өзі де бір іштей түлегендей сыр төгеді. Ақын тауды тура табиғи кейпін жырлаудан гөрі тауды фон етіп алып өзінің сезім дүниесін, көңіл-күй әлемінің тебіренісін осы фонға ұштастырып жібереді. Табиғи көрініс те ақын сезімі де ұштасып өлең әлемінің терезесін айқара ашып жебіргендей болады. Бойды билеген сезім қуаты табиғат құбылысымен астасып кетеді, кейде салыстырып жібергендей, кейде теңеп отырғандай, енді бірде тебіреніс, толғаныс сәтіндей қабылданады. Тауды жырлай отырып, түйдек-түйдек ой айтады, философиялық топшылаулар жасап, адам психологиясына жарасымдылық ұғымының эстетикалық мәнін сіңіріп жібереді. Тау – қайсарлықтың, қаһарлықтың, биіктіктің, сонымен қатар сұлулық пен кербездіктің, алыштылықтың да символы ретінде көрінеді. Жылдың әр мезгілінде тауды адам психологиясына, көңіл-күйіне ықпал, әсері де әрқилы, сондықтан лирикалық өлеңдерінде тарлан талант табиғат құбылыстарын әр қырынан жырлайды. Жай жырлап қана қоймай, ізденіп, бұрын ешкім айта алмаған көркемдік әлемінде соны із салады. Мұқағали терең халықтың поэзия үрдісін бойына сіңірген ақын. Тау табиғатының тылсым сырының ақын қиялын тербетіп, сезіміне ыстық шоқ тастап, бойына қуат дарытып отыруы да сондықтан.

Ақын табиғаттың әсемдігін жырлай отырып, өзінің табиғатқа деген қатынасын білдіріп отырады.

Тау дейтін алып жүрек Ана туған.

Мен — таулықпын!

Таудан мен жаратылғам.

Киіктің сүтін еміп ер жеткенмін,

Қуат алып қыранның канатынан.

Немесе:

Талай да талай шынды астым,

Тастағы гүлмен мұндастым.

Қарағайлармен құрдаспын,

Қайыңдармен сырласпын.

Тайсалмай өзім тауда өстім,

Таласар, кәні, бар ма ешкім?

Осылай бірде еркелесе, бірде еркін көсіліп, табиғатқа поэзияға деген құштарлықпен қарап, оған деген шексіз сүйіспеншілігін, іңкәр көңілін сездіріп отырады. “Таудай болғым келеді” өлеңінде:

Өлмесін деп берген ғой тауды маған.
Мен күрсінсем, күңіреніп тау жылаған.
Көңілімде бір құйын көтерілсе,
Тауларымда тұрады қарлы боран, —

дейді. Ол тау табиғатын терең түсінгендіктен жансыз нәрсе деп қарамай, сырын ұғар сырласы тұрғысында келеді.

Мұқағали поэзиясының табиғатпен тұтастығы ақын даналығының әрі ажырамас бөлшегі әрі адастырмас өлшемі. Ол өзінің поэзиясына нәр мен қуатты туған жер табиғатынан алады, сондықтан өзінің сөзін де, жырын да соған арнайды.

Жеті кат көкті, ай мен күнді, жұлдызды, арайлы таң мен мамыражай түнді жырламаған ақын жоқ десе де болғандай. М.Мақатаевтың осы такырыптарда жазған өлеңдері: “Ай — аспанда, мен — жерде”, “Аласарып ай батқан”, “Тап-таза аспан түп-тұнық”, “Шыңылтыр аспан шытынап”; түн туралы: “Қайырлы түн”, “Қазір түн”, “Түн”, “Түн маған ұйықтау үшін жаралмаған”; таң туралы: “Таң алдында”, “Қайырлы таң”, “Жаздың таңы”, “Тағыда міне таң атты”, “Таң алдында”, “Алдымнан атса болды ақ таңдарым”; күн туралы: “Күміс жолды күн дейтін”, “Күн ұшып келе жатыр”, “Күн батты”, “Күн ауысып барады”, “Күн ұялып”, т.б.

Ақындық ізденіс жолында Мұқағали өзіне дейінгі поэзиямызда бар дәстүрді байытып, тың көркемдік бейне әкелді. “Ай — аспанда, мен — жерде” өлеңінде Абай дәстүрін дамыта отырып өзіндік қолтаңбасын айқын көрсетеді:

Мен де жалғыз,
Аспанда ай да жалғыз.
Тып-тылсым
Тыңдап тұр ма айналамыз?!
Мен — Жерде, Ай — аспанда,
Екеу ара
Үн-түнсіз сырласамыз, ойланамыз, —

деп аспандағы қол жетпес айды, жерде тұрған өзімен үнсіз сырластырып қояды. Ақын қиял қанаты биікте қалықтайды. Аймен сырластым десе иланымсыз болар еді. Поэзия тілінде иланымды, көңілге қонымды, қайшылықсыз қабылдаттырып жіберуі ақынның жаңашылдығын, табиғатпен етенелігін білдіреді.

М.Мақатаев өлеңдеріндегі жаңашылдық ең алдымен ой орамдарының сонылығынан, суреткерлік шеберлігінен және ұлттық дүниетаным өрісінің биіктігінен айқын көрінеді. Кәдімгі күпі киген қазақтың кара өлеңі Мұқағалидің ақындық тіл құдіретінің күшімен өзгеше құбылып, құлпырып кетеді. Мұқағалидің өлеңдерінің халыққа соншама жақындығын ең алдымен ақын поэзиясының халықтық, ұлттық сипатынан іздеуіміз керек. Талантты тұлғалардың жырында ұлттық колорит, дүние таным, психология бейнелеу құралдарынан, ой толғаныстарынан сезіліп, көрініс тауып отырады. Сондықтан да М.Мақатаев жырларынан тереңдік те, сұлулық та, қарапайымдылық та, асқақтық сезім де табиғи үйлесімін тауып, жымдасып

жатады. Оның өлеңдері ұйқас, ырғаққа ғана емес, сезімге, толғанысқа құрылады.

Ақын өлең жолдарынан табиғат құбылысының мінезін сезесің, әрі сыршыл лирик өзінің сезімін де коса өреді. Ол үшін туған жердің көктемі ала бөтен ыстық.

Ақын көктем тақырыбына әр алуан жыр арнады. Оның әрбір өлеңі — жаңа бір дүниенің кілтін ұстатқандай. Бірін-бірі қайталай бермейтін көктемнің әр қилы суретін, көрінісін әр алуан қырынан аша жырлайды. Макаатаевтың қай өлеңін оқысаң да, үлкен эстетикалық ләззатқа бөленіп, жан дүниені жадырап сала береді. Ақынның бес шумақты “Соғыстың соңғы көктемі” атты шымыр өлеңі бар. Зерттеуші А.Егеубаевтың сөзімен айтсақ: “Бес шумақта бес бестік баяндаумен де, бес бөлімді кітаппен де жеткізгісіз үлкен картина көзге елестейді. Тұтас бір дәуірдің көктемі”.

Жасылмен бояп қойған ба?!

Жап-жасыл таудың бөктері.

Қырлар да мынау ойлар да,

Жап-жасыл болып көктеді.

Соғыстың соңғы көктемі.

...Жап-жасыл шыбық, тал-дағы,

Орманның жасыл шекпені.

Қуанта, бірақ алмады,

Сонау бір үйді, шеттегі...

Табиғат пен адам тағдыры. Көктемді кім жырламады, бірақ Мұқағали талайлардың жүрегіне жара салған, сызат түсірген, қайғы қасірет әкелген соғыстың соңғы көктемін жап-жасыл мына әлеммен ұштастыра отырып, Жеңіс әкелген, дүниеде жауыздықтың ойранын ордасына түсірген 1945 жылдың көктемін көз алдыға қуанышы мен қабырғанды қайыстырар қайғысын қатар қояды, контрастық сипат береді. Қуанышты дүниенің гүлденген, жасыл желекке бөленген дүние — көктемнің қуанышсыз сәтін де бейнелейді. Соғыстан қасірет шекпеген бірде-бір шаңырақ қалмады, ел арыстарынан айырылды, миллиондаған адамның азаттық жолында төгілген қанымен келген көктем. Бұл көктем талайлардың үмітін көктей солдырған көктем, Жеңіс туы биік желбіреген мерейлі де көктем. Ақын шеберлігі қуаныш пен қайшылықты көрініс халді, контрастық тұрғыда үйлестіріп, баяндап адамзатқа үлкен қайғы-қасірет алып келген соғыс зардабын бір-ақ ауыз сөзбен жеткізуінде.

Мұқағалидың жаз туралы өлеңдеріне көз жіберейікші:

Жарықтық,

Жаздың таңы-ай!

Жадырап, қанатымды жаздым талай.

Жарықтық,

Жаздың таңы-ай белден асқан!

Бауырын жерге басқан, шөлдеп аспан.

Қия алмай жаз төсегін, жар төсегін

Қиылып бозаруда жер мен аспан.

Көз алдына сиқырлы сұлу әлем елестейді. Ақын өзге жан аңдай алмас сұлулықты байқайды. Сол сұлулықты сұлу сөз, сұлу бейне, сұлу өрнекпен кестелейді.

Енді қыс тақырыбына жазылған “Анау — аспан, мынау — бақ” өлеңіне ой жіберіп көрелік. Ақын сипаттап отырған қыс көрінісі, кейпі, бейнесі бұрын жырға арқау болған қыстан тіпті өзгеше. Мезгіл бір, баяндау, ақынның қабылдауы, ой елегінен поэтикалық образбен өткізуі — соны құбылыс. Мұнда қыс Абай суреттеген қысқа ұқсамайды. Қыс бейнесін Мұқағали ақ халатты, қолында дәкесі бар дәрігерге балайды. Өйткені табиғаттың денесі, тәні жаралы, ол саналы жандардың іс-әрекетінің салдарынан зардап шеккен, азып-тозған, экологиялық апатқа ұшыраған дертті табиғат. Дәрігер-қыс жараны ақ дәкемен таңып тастағандай елестейді. Мұқағали жырлаған қыс-дәрігер кейпінде бейнеленіп, табиғаттың бүлініп бара жатқанын көркемдікпен аша түседі. Ақын шеберлігінің, оның табиғат лирикасының ерекшелігінің бұл да бір қырын көрсетеді. Ақын образбен ойлайды, ал образы табиғат болмысын көңілге қонымды ете түседі. Қыс аппақ түстің, кіршіксіздіктің, тазалықтың символы іспеттес.

Аспан жердің арасын	Бакты кезіп, тал-қайың,
Дәрігер — қыс алуда.	Жалаң аяқ жылап жүр.
Табиғаттың жарасын	Қу бұтағын құшақтап,
Ақ дәкемен таңуда.	Түксиеді кәрі емен.
Таңдырып ап маңдайын	...Қыс — тазалық, қыс — аппақ,
Тағы көйлек сұрап жүр.	Әрі өкініш, әрі өлең...

Өлеңнің поэтикалық күш-қуаты, өлең тамырының бүлк-бүлк соғысы оқушысын эстетикалық әсер құшағына баурап, оқиға ішіне енгізіп жіберетіндей. Тосын да тың бейнелеулер ойды ажарлы ете түседі.

Ал күзді бейнелеудегі ақынның қолданған көркемдік әдісі өзгеше. Лирикалық кейіпкердің көңіл-күйін, жан-толқынысын, сезімін бейнелеу, суреттеу арқылы күздің кейпін береді.

Тағы да күз, тағы міне, сары таңды ұзақ түн,
Уысында тағы да мен ұйқы дейтін тұзақтың,
Ой хой, шіркін, тағы да бір күзді, міне ұзаттым...
Немесе:

Сен менің тынысым ең, тұрмысым ең,
Сен үшін өмір сүріп тырысып ем.
Жыл құсымен оралған жаным менің,
Бірге аттанып кетесің жыл құсымен.
Қызылы жоқ қырманда – күзде міне
Қайтқан құстың қараймын тізбесіне, -

деп өз сағынышын, күрен күзді өмірін мұндана еске алып, құлазыған көңілін қайтқан жыл құсына балайды. Мезгілдің ауысып бара жатқанын қайтқан құстың сапарымен салыстыра бейнелеу – бұл да бір ізденістің іздері.

Мұқағалидың табиғат лирикаларының тақырыбы әр алуан, бояу нақышы, бейнелеу машықтары, поэтикалық ізденістері де басқа ақындар шығармасына ұқсай бермейді. М.Мақатаев қазақ поэзиясында айрықша өнімді еңбек еткен, жемісті жырлар қылдырған талант.

Ақынның табиғат лирикалары ой мен сезімге, толғанысқа адам жан дүниесіне әсер ететін көріністерге толы. Дүлдүл ақын – ұлттық ақын, сондықтан да оның лирикаларында ұлттық дәстүр, ұлттық таным, ұлттық бояу-нақыш басым. Ақынның табиғат лирикаларынан да бұл үрдіс айқын сезіледі. Мұқағали табиғатты адамның сезім, ой-толғаныстарымен тұтас бітім кейпінде шебер бере біледі. Жапырақ - жаздың жүрегі Мұқағалидың қанатты өлең жолдары. Ақ қайың атты атақты лирикалық жыры осының дәлел айғағы. Ақ қайыңға жан бітіріп, лирикалық кейіпкерді ақын қайыңның орнына алмастырып, мына дүниеге қайыңның көзімен қарайықшы деп толғауы тосын емес, жаңалық, жылылық желі, әуені төгіледі. В.Г.Белинский былай деп жазды: “Поэзия не описывает розы, которая так пышно цветет в саду, но отбросив грубое вещество из которого она составлена, берет от нее только ее ароматический запах, нежные переливы ее цвета и создает из них свою розу, которая еще лучше и пышнее”. [40. 64]

Ұлы сыншының тұжырымы Жұмекен ақынның поэзиясынан қалай көрініс тапқан?

Жарық!

Көрем сені жанарынан тамшының,
Шешендердін таңдайынан көрем мен.

Көрем сені көмейінен әншінің,
Ал кейде бір туып кеткен өлеңнен...

Бұл өлеңде мән-мағына беріліп екпін түсіріліп тұрған сөз – Жарық! Ақын жарықты күн сәулесінен ғана іздемейді. Күн сәулесі – табиғи жарық, ал басқа жарықтар астарлы мағынада келтірілген. Бүкіл әлемде тіршіліктің тірегі жарық болатын болса, шешеннің таңдайынан, әншінің көмейінен, тамаша өлеңнің жолдарынан төгілетін жарық бар, сондай-ақ ана мейірімінде, жанарында жарық символына баланатын адамдық қасиеттер бар. Шешендік пен даналық, жезтаңдай әншілік пен мағыналы өлең, сәбидің шат күлкісі, ана мейірімі, мөлдіреген көз – бәрі жарықпен сипатталады. Жарық ұғымы, кең түсінік, поэзияда ақын осы ұғымның адам қасиеттерінің сыр сипатын, табиғатын ашуға кілт ретінде шебер қолдана білген. Табиғат-ананың, тәңірдің ғажайып сыйы – жарық, күн сәулесінен нұр болып таралған сәтте ол физикалық құбылысқа ие болса, жер бетін, әлемді нұрға бөлеп, тіршілік думанын қыздыратын күдірет ретінде адам танымында философиялық сипатқа ие болады. Ақын өлеңінде табиғаттың ерекше құбылысы адам бойында көп қасиеттерге етене сіңісіп кеткендей, диффузиялық (кірігіп кету) құбылыстай сезіледі.

Лирикалық өлең іңкәрлік сезімді, табиғаттың табиғи қалпын дәл жеткізе алған.

Жапырақтар, жапырақтар саялы,
Жапырақтың төсінде шық таяды.
Бүкіл осы Алматыны табиғат,
Жапырақтардың бояуымен бояды.

Табиғат көрінісінің бейнесін қаз-қалпында өрнектеген. Жапырақтар жайқалып айналасына сая болып, көрік беріп тұрса, нұрға малынған терек көк төсіне шаншылып асқақтайды, ал жапырақтың төсінде тайған шық өлеңнің осы

шумағы - қаланың жасыл желекке малынып тұрған кейпін бейнелейтіні даусыз. Ақынның тұспалдап айтар ойы ол – табиғатты күтіп, аялау қажеттігі.

Таптамашы, адамдардың аяғы! - дейді ақын.

Өлеңнің үшінші бөлімінде айтылатын ой: жастық шақтың да дәл осылай жапырағын жайып, құлпырып көркейетіндігі. Ақын табиғат пен адам өмірінен ұқсастық іздейді, сол ұқсастық пен үндестікті өмірден табады. Өмір де осы желек атқан ағаш сияқты. Бірақ тағдырдың ғажайыптылығы сол – баяғы жастық шақта адаммен қатар өскен, қатар көктеген ағаштардың тал-бұтақтары қартайған кезде тағы да қажетке жарап, адамның сүйенетін таяғы болады. Автор осы ойды бейнелеп айту арқылы адам мен табиғаттың бір-бірімен етене байланысын дәл салыстырып аша түседі. Табиғат бізді қоршаған орта ғана емес, табиғат сонымен қатар адам тағылым алатын, тәубесіне келетін сырлы әлем де. Табиғаттың заңын адам тәжірибесі арқылы терең танып білген сайын, соғұрлым табиғат болмысын тануы да күрделене түседі, табиғатқа қарсы әрекет ету – күйреуге, қайшылыққа әкеп соқтырады. Ақынның соғысқа адам ғана қарсы тұрмай, табиғат-ана да соғыс салған жараға тыжырынып шиыршық ататынын Сонау соғыс күндері деген өлеңінде әдемі жеткізе білген.

Лирик ақын соғысқа қарсылығын атойлап, айқай салмай-ақ, өлең жолдарымен биязы түрде астарлап-ақ сездіреді.

Ізі аппақ таспадай,
Ракеталар жүгіріп.
Шыққан кезде аспанға
Ілініп қалар гүрілі.
Одан гөрі бір түрлі,
Мына аспанға сиқырлы,
Жарасатын сияқты,
Қарашаның қиқуы.

Бейбіт аспан төсінде айқұш-ұйқыш жолақтар тастаған ракеталардан гөрі автор табиғаттың өз үнін, қарашаның қиқуын қалайды.

Лирикалық кейіпкер өзін аялап өсірген туған жеріне, еліне қазырдар санайды. Сондықтан да албыртым, асығамын аз өмірде, туған жер, ойлаймын деп өзін жайлы, кетсе де қайғы қысып, қырсық ұрып сен туралы жырлаймын деп алдына мақсат қойып уәде етеді. Ол кіндік кескен жерін көзінің қарашығындай қорғауға дайын. Автор сынып түссе бір бұта, қабырғама қараймын, - деп туған жерде өскен ағаштың әрбір бұтасына дейін өзіне қымбат санайды, өйткені ол оған ыстық көрінеді, сондықтан да сынып түскен әр бұтаға өз қабырғасы сынғандай жаны ауыратынын жасырмайды. Табиғат тәніне түскен сызат ақынның нәзік жан дүниесін жаралап өтеді. Лирикалық кейіпкер туған табиғатқа сергек қарайды, оны бүлдіріп, отағысы келетіндермен күресуге даяр. Туған жер-туған үйі, өзі өмір сүріп жатқан шаңырағы да ғой. Ақын Грибоедовтың Алыс жүрсең туған жерден, жат мекен, туған елдің түтіні де тәтті екен деп жырлағанындай, Жұмекен үшін өзі өскен жерінің әрбір тасы, әрбір бұтасы, әрбір ағашына дейін қымбат. Ақын табиғаттың сыйын, бағасын, қадір-қасиетін жақсы біледі, сондықтан да алаңдап мазасызданады. Табиғатқа адам баласы қатігездікпен қарап, бермесін тартып аламыз деп жыртқыштық мінез көрсетті. Қоршаған орта шектен тыс әбден бүлініп, ластанды. Ақын

жүргеі адам өз қатесін түзеп, қатігездікке жол бермесе дейді. Ақын ойының түйіні де түйісіндіретіні де осы.

Туған жер – алыс болашаққа аттанар, жетелер – арман алаңы. Ғұлама ғалым да, ақын да, бармағынан күй төгілген күйші де, күміс көмей әнші де алдымен туған жер топырағында көктеп өседі, ер жетеді. Оның балалық барлық арман-қиялы, көкіректе ұялаған үміті осы топырақта туады, осы жерде канат қағады. Туған жер – табан тіреп тұрған қасиетті тұғыр да. Ақынның:

Келеді атып тағы да

Ғажап қой дала тандары.

Ұялап жатыр жаныма

Үміттің балапандары, –

деуі сондықтан. Ол ойын одан әрі қарай дамыта түседі.

Туған жер, сенін кеуденде

Сатайын деп ем бір ізді, -- дейді.

Жұмекеннің туған жер туралы өлеңдерінде ауыл адамдарының ақжарқын, кеңпейіл, дарқан мінезі, бауырмашыл кейпі шынайы табиғи болмысымен ұлттық мінез-құлқымен кескінделіп көрінеді. Табиғаты дарқан далада өніп өскен, қанына қонақжайлық қасиет пен кеңпейілділік ана сүтімен, ата дәстүрімен дарыған қазақилық сипат айқын сезіледі. Табиғаты дарқан халқының пейілі де дарқан, көңілі де көл көсір, жатты да жатсынбайтын тумса мінезі осы ортада қалыптасады.

Қысылма, досым, бұрай бер, қай үйге түсе қалсаң да,

Атыңды сенің байлайтын бар шығар інің бір жаман.

Ақын меймандостық, дарқандық пен жомарттық сияқты асыл қасиеттерді жалпылама баяндамай, дәл детальдар арқылы суреттеп, көңіл төріне ұялата біледі, онысы ерекше бір сүйсініс тудырады.

Ағып келсең, алдыңнан әже шығар

Теріс киіп, көбісін, кимешегін.

...Сүрініп бірін тастап, бірін істеп,

Кетеді үй маңы кіл жүгіріс боп.

...Қарт кетер теріс қарап, пышақ қайрап,

Қалады жымың етіп бұған ішің.

Биік таудың көрінісі, ұясына батып бара жатқан күн, маужырап басқан түн, арайлап атқан таң, шұғыла шашқан күн, дала төсін қақ жарып, асыр сала аққан өзен, көк аспанды торлаған казбауыр бұлт сияқты табиғаттың сан алуан құбылыс, кейпі Жұмекен жырларына арқау болып отырады, ақын осы көріністерге ерекше қызығады, себебі ой іздейді, сыр тартады, кейде іштей сырласып та кетеді. Табиғат әлемі-сырға, үнге, қайшылықты құбылыстарға толы да ғой. Ақын осы құбылыстардан жырына нәр іздейді. Ақын қиялына билік, әмірлік жүрмейді. Оның талғамы нені қаласа, сол – ол үшін құдірет. Табиғат жыршысы атанған С.Есәнин көгілдір түсті ұнатады екен. Бұған өлеңдері куә, ақын өлеңдерінде көгілдір түс туралы ой орамдары мол ұшырасады. Демек, С.Есәнин үшін әдемілік символы көк түске байланысты болғаны. Сол сияқты Жұмекен де жаны ұнатқан құбылыстарды табиғат лирикаларына тақырып етсе, оның сырын ақын талғамынан іздеген жөн. Талантты ақынның эстетикалық талғамы табиғаттан өзі сүйсінерлік әдемілік табады.[41.20]

Табиғат лирикаларында Жүмекеннің ақындық шеберлігі жана бір қырынан танылып отырады. Ол жылдың қай мезгілін жырласа да сол маусымнан көз тоятын көрік тауып, жан тебіренерлік сырға қаныққандай болады. Табиғаттың әр мерзімінің көрінісін өз жүрегінің қалауымен, жан дүниесімен қайта түрлендіріп, әрлендіріп жібереді. Түн – адам бойына көбіне қорқыныш пен үрей ұялататын мерзім сияқты қабылданады. Жағымсыздау нәрсені қараңғыға, түнекке салыстырып жатамыз. Ал Жүмекен жырында керісінше, түн – дамылдамайтын тынымсыз тіршілік, адамға жақсылық қана сыйлайтын сәт. Ақын түнде үрейдің пұшпағы да жоқ деп сипаттай отырып, дос пейілмен сырласып кетеді, түнгі тыныштық адам ойын тербейді, толғанысқа түсіреді. Ал, кеш болса – өзгеше бір өмір. Бояулар құбылып көзінді арбағандай. Күн ұясына батар шақтағы табиғат көрінісі Жалындап барды да батты күн деп басталатын өлеңде алуан түске құлпырып алаулаған күн табағының көкжиекке сіңіп, табиғатты қимай бара жатқанын сәтті бейнелейді. Бойындағы бар жарығын аспаннан төгіп, жерді жарық нұрға бөлеп тұратын күн шатырына кірерде бүкіл нұрын әлемге сарқа шашып кетейін дегендей қатты қызарып, жалындап бара жатқандай адам жанарында қалып қояды.

Күннің батуы мен кештің түсуін, түннің салбырап басуы сияқты алмағайып, қарбалас тылсым сәттерді тасалап тау мен қырды түн қызғанды, Түн, тымырық түн, тымырық түн, Ай қарайды сығалап ала бұлттан, «Күн кешкіріп батады, күн кешкіріп», «Қарбалас қам жасасып жатыр бәрі», «Түн жыры» деген өлеңдерінде анық та айқын бейнелей алған.

Ақынның бір топ өлеңдерінің тақырыбы тауға арналған. Тау – қайсарлықтың, биіктіктің, сұстылықтың белгісі болса, Жүмекен үшін тау – сұлулық символы. Тау ақынның бойына шабыт нұрын құйып, ойын қоздатып жіберетін табиғаттың ғажап бір туындысы. Тау бірде тәкаппар, бірде қол жетпейтін арман, бірде асқақ романтика, бірде биік қиял көрінісі. Тау үстінде деген лирикасында таудың өзінен де, таудан басталатын өзендерден де лирикалық кейіпкер қайсар күшті сендер қайдан аласыңдар деп, сұрақ тастап, іштей тілдеседі. Көз алдымызда лирикалық кейіпкер кенет алып-күшке айналып, тау шыңдарын қапсыра құшақтап, өзендерді бөгеп тастайтын күш-қуатқа кенеліп кеткендей көрінеді. Тауларды адам кейпінде сипаттап, суреттейді. Таудың іс-әрекетіне адамды сырттай бақылаушы ретінде көрсетеді, сөйтіп адамдар арасындағы келеңсіз қылықтардан жирентеді, бұл – Жүмекеннің жақсы бір ізденісі сияқты. Өлеңдеріндегі Жарылып тұр, тірлікте тартыс аздай басқа тіпті, аскарды күндеп-күндеп, тістесіп бір-бірімен тас қатыпты деген тіркестер автордың айтайын деген ойын күшейтіп, өлеңнің негізгі идеясын аша түседі. Тауды жырлай отырып, адам өміріндегі келеңсіз жайттарды, көрсетіп өтеді. Тау табиғаты адам табиғатын аша түсуде мықты көркемдік құрал, деталь қызметін атқарып-ақ тұр.

Жүмекен – табиғаты құмды жерде туып, бала кезінен құм мінезіне қанық болып өскен ақын. Оның қаламынан құм туралы бірнеше өлең туған. Бұрын құмның мінезін білмейтін кісі бұл өлеңдерді оқыған соң, жаңа дүние есігін ашқандай болады. Ақын үшін туған елдің қасиетті жері сияқты құмы да ыстық. Балалық шағының қызық дәуренін құмда аунап-қунап, асыр салып өткізген, табанының ізі қалған құмның дүлей де сүренсіз кейпі ұмытыла ма.

Құм, Жалқау құмдар, Қошалақ құмында, Құм теңеулері, Бетпақ даладағы шок гүл деген өлеңдерінде ол құм туралы ойларын ортаға салады.

Құмның адам өмір-тіршілігіне келтіріп жатқан зиянын ашына жырға қосады. Жүмекен тек Қашалақ емес, басқа да құм басқан елді-мекендерде көңілсіз жайлардың бар екендігін еске салады. Құмның кесірін:

Татай ізді осы құмда жоғалтпақ,

Татай жылды осы құмда тонатпақ, - деп айта отырып, еңбектің еш болып, құмға сіңген судай көзге көрінбейтініне ренішін де білдірді. Ақын Жалғыз құмдар атты өлеңін юмормен қорытындылайды.

Жел үп емсе кемсең-кемсең етеді,

Қып-қызыл құм иегіндей кемпірдің.

Осы үзіндіден құмның шынайы суретін көреміз. Табиғатты жырламайтын ақын болмайды. Себебі Мұзафар Әлімбаевша айтсақ: Табиғат тәрбиеші, тәрбиеші болғанда тамаша тәрбиеші. Өйткені табиғат бәріміздің ұлы анамыз, анадан асқан аяулы тәрбиеші бар ма? [42.149]

Жүмекен өлеңдерінен кейіптеудің әр алуан сипатын кездестіреміз. Ол жансыз нәрселердің өзіне жан бітіріп, адамға тән мінез-қылықты, әрекетті қозғалысты табиғаттың өз болмысына қосарластыра баламалап жырлауға шебер. Адам бойындағы қасиетті табиғаттың бойына қондырып, қозғалыс әрекетке түсіріп кескіндеуі сәтті шыққан әрі шебер көркемдік тәсіл. “Балауса” деп аталатын өлеңінен бастап бұл көркемдік тәсілді ұштап, жетілдірумен болды. Бұл көркемдік тәсілді Абайдан, жыр дүлдүлі Қасымнан үйреніп, бұл үрдісті дамытып, ілгерілетіп алып кетті.

1. Жатыр, жақпар... қарағайды аралайды жел ескен.

Жапырақтар, жапырақтар сыбыр-сыбыр кеңескен.

2. Тау сулары таусылмады, ынтықтырып ағады,

Қыз-толқындар бірін-бірі шымшып күліп барады. т.б.

Жапырақтар сыбыр-сыбыр кеңессе қыз-толқындар шымшыласып барады, адам болмысына тән қимыл-қозғалыстар ғой, жапырақтар, толқындар қалай түрленіп, жылы қабылданады. Ақын ойының бейнелігі құбылысты жатсындырмайды, қабылдауға жақындастыра түседі. Образ деген осы, шеберлік дегеннің нақты мысалы да нақ осы.

Жүмекен детальды, бейнелеуді орынды қолданады, әсіресе, табиғат көріністерін бейнелеуде бұл тәсілді шебер пайдаланады, онысы өте ұтымды дiттеген нысанадан шығып жатады. Мәселен, оның келтірген деталь, штрихтарының, көрініс белгілерінің дәлдігі сондай, тіпті өлеңнің тақырыбын оқымай-ақ жылдың қай мезгілі, күннің қай сағатын суреттеп отырғанына дейін дәл елестете аласыз.

Кештің бейнесі:

Сайлардан қаптаған көлеңке,

Тауларды қусырып барады.

Күз бейнесі:

Су кетіп мойнына қайың, емен,

Үстінде тамшы аунайды жапырақтың.

Көктем бейнесі:

Тұрды жолда от боп жанып бір тал гүл,

Сол даланың үмітіндей көктеген.

Кіндік қаны тамған жер, туған өлке бейнесі, мәселен талантты ақын Жұматай Жақыпбаевтың өлеңдерінде Сарноқай тауын жырға арқау ету арқылы көрініс тауып жатады. Ол байтақ даламыздың табиғатын өзіне етене жақын Сарноқайға деген сүйіспеншіліктей іңкәрлікпен, перзенттік махаббатпен елестетеді, өз туған ауылы мен жеріне деген оқырманның сағыныш-сезімін оятады.

Оқырман Сарноқай тауын ойын-сауық өткізетін, әсіресе, ат бәйгесі, қыз қуу, бәйге аланы ретінде қабылдайды. Себебі ақын жырында бұл мекенге ерекше мән бере жырлайды:

Сауыққой жұрттың тұрағы,

Сарноқай деген тауында,

Ай сайын той боп тұрады.

Аспандап кеткен ауылда, –

дейді ақын Арман атты өлеңінде. Ж.Жақыпбаевтың бұл мекенге арнаған Сарноқайға сәлемдеме атты үш өлеңнен тұратын жыр циклі бар.

Ауа, суы... боялған бәрі көкке

Бәрі шаһар дегенім дәлірек пе?!

Менін атам жайлаған суреттердің,

Абыройы аспаннан әріректе, –

деп дәріптейді ақын туған жерінің тауын. Автор бойындағы қымбат қасиетін Сарноқайдан жырақ кеткенде жоғалтып алғандай, сол ата жұртта қалып қалғандай етіп жырға қосады. Онысы нанымды да, адам бойындағы серілік те, өрлік мінез де туған жермен байланысты болғандықтан, сол жерден ұзаған сайын бойындағы асылдар сонда қалыпқалғандай сезінетініміз бар. Балалық кез, бозбалалық шақ, жігіттік кезеңнің бел-белестерінің ізі өйткені ата-жұртында қалып барады. Бір жағы сағыныш, екінші жағынан ел табиғатын, ата жұртын, асқар тауын аласартпай асқақтату бұл.

Бағым күнде жаңаша жанды дедім,

Жаным көшіп тағы бір алды демін.

Бір жұртымда жоғалтып серілігім,

Бір жұртымда өрлігім қалды менің.

Ақын үшін Сарноқай тауы эстетикалық идеал ғана емес, ғұмырлық мәні бар, шабытына шабыт қосар қиялын қанаттандыратын рухани бұлақ іспетті. Талдықорған облыстық газетінде қызмет істеп жүргенде редакторға жұмыстан босатуын сұраған өтінішін ұсынып тұрып: Жаз шығып қалды, Сарноқайға барып ат жүгіртіп, өлең жазып қайтсам ба, деп едім, – деуі сағынышының айғағы. Төбеге шық деген өлеңінде автор:

Биікке шық! – ақын басқа не десін,

Иемденіп өлкенің бір төбесін,

Тым құрыса құбыланың қабағын

Елден бұрын және ертерек көресің!!! –

деп өмірдегі биіктікті өнер иесіне тән асқақ үнмен астастырып жібереді және оны да Сарноқай тауымен байланыстырып сабақтастыра түседі. Ж.Жақыпбаевтың туған жерге арналған өлеңдерінің тағы бір парасы оның пейзаждық лирикалары. Бұл топтама өлеңдерінде ақын туған өлкесінің тауы мен сайының, өзен-бұлағының атын атап, түсін түстеп, нақты көрсетіп суреттемегенімен, оны лирикалық кейіпкер сезімі астарынан аңғарып

отырамыз. Демек, кейде Жұматайдың табиғат лирикаларында туған жердің атын айтпағанымен оқырман поэтикалық бейнелеулер арқылы толық сезініп отырады.

Жұматай шығармашылығынан, әсіресе, табиғат лирикаларынан туған жерге, ата мекенге деген перзенттік махаббаттың мөлдір де кіршіксіздігін аңғармау мүмкін емес. Мұндай шығармаларының ішінен Күзгі ауылда , Құрайдың ызындайды-ау тілі сымдай... , Сауда , Шажаның суы , Аспан мен желге құмартып... , Намазшам , Қашаған құсап құйғытқан кия жермен де... , Бұлт айтыпты ағаң аттан түспесе... , Атамекен , Көкпеңбек өрттің жылуы , Нұрлы бақта , Шында , Жоңғар , Мамырым менің , Көктемге хат , Жаз күні , Ойсазда , Той , Сарыжайлау , Көл беті – көкорайда жоқ өсімдік... , Көкторғын шалғын көк гүлмен тұр-ау шұбартып сияқты өлеңдерін бөле жара айтуға болады. Бұл шығармаларында ақын сөзбен сурет, өрнек салады. Ешкімге де еліктемей, ел табиғатын, ауыл тынысын, жаратылыс кейпінің болмыс бітімін жыр жолдарына қашап түсіреді. Жұматай сөзге эмоционалдық реңк, екпін сала біледі, ойын көркем бейнелей алады. Оның қаламынан туған табиғат суреттері еріксіз өзіне тартып баурап алады. Оқырман Жұматай жырлап отырған табиғат көрінісін, өз ауылының табиғат кескініндей, тауын өз ауылының тауындай, суын өзі өскен жердің суындай, даласын өз ауылының сахарасындай қабылдайды, солай сезінеді. Өйткені ақын сезімін, көңіл-күйін оқушысымен бөлісіп, мұлдасып, сыр бөлісіп отырғандай кестелейді. Нәтижесінде жұрттың көкейіндегісін ақын біліп, көріп тұрғандай етіп жеткізе біледі. Лирикалық кейіпкер табиғатпен де тұтасып, оқырман ойымен де астасып жатады. Лирикалық кейіпкер өз көзқарасын да білдіріп:

Ұйкым да қашып, үйдегі қымыз ішілмей,
Отырмын қазір Роден салған мүсіндей,
Құйқалы жерге қырсығып шыққан сүйелдей
Қыналы таста
Еш нәрсеге де түсінбей.

Немесе:

Көк тоғайдан сәлем жолдап бір ыстық,
Мың сайрамдар көрсетті-ай кеп туыстық –
Мөлдіреуден мен су ішіп тұрғанда
Қарандыздың жапырағын ыдыс қып, –

деген жолдарда ақын бейнелеп отырған табиғат көрінісі, адамның көңіл-күйі әдемі, келісті шыққан.

Мамырым менің және Көктемге хат лирикалық туындыларында Жұматай аға буын ақындардың дәстүрін жалғастыра түседі, жаңашылдық танытады. Ақынның бұл өлеңдері С.Мұқановтың атақты Майға сәлемің еріксіз еске салады. Бұл табиғатты адам бейнесінде кейіптеп, көркемдік тәсілмен жырлаудың бір формасы, түрі. Маймен тілдесудің өзі қазақ поэзиясы үшін бұрын кездеспеген кадам болатын, [43. 200] - дейді ғалым Раманқұл Бердібаев. Мамырым менің өлеңінде де ақын жыл мерзімі мен маусымын тірі адам кейпінде жырлап, оған өз атынан қарата сөйлейді. Ақынның бұл туындысының С.Мұқановтың Майға сәлеміне ұқсайтын тұсы да осында. Ал суреттелген жыл мезгілдері, дала суреті екі ақын жырында екі басқа. С.Мұқанов май айының атына жолдас деген сөзді қосақтап, лирикалық

кейіпкеріне кеңес азаматына тән саяси ресмилік сипат дарытады. Май мерамының өзін ақын Жолдас деп атап, оны жаңа адам, жұмыскер бейнесінде елестетеді,[44.504] – дейді ғалым М.Базарбаев бұл туралы. Ал Жұматай Жақыпбаев мамырының суреттелуі бір бөлек. Ол:

Жұпары молым, жұлдызы көбім, жарығым,
Аспандатар адамның алуан дарынын,
Жер бетін түгел көгерткен, жөні бөлегім,
Мамырым менін мамырым!

деп мезгілдің адам жан дүниесімен астасар тұстарын баса көрсетеді. Ж.Жақыпбаевтың туған жер тақырыбына арнаған жырларының үлкен тобы арнау сипатында болып келеді. Ақын көптеген өлеңін туған ауылына, туған жеріне, ата мекеннің өзен-суларына арнайды. Бұл қатарда “Шығынық гүл төркіні” жыр жинағына енген “Туған ауылда”, “Сарноқайға сәлемдеме”, “Сарноқай саздары” өлеңдерін, “Көктемгі хаттар” жинағына енген “Өзгелер мәнсап жолдан жөнелсе өрге”, “Жан-жағы толы тау суға”, “Жүйкеге тиер жоқ жүзім, жоқ мұнда, жоқ алма...”, “Туған жерге”, “Қаратал” сияқты туындыларды атауға болады. Бұл өлеңдерінде ақын туған өлкенің әсем де ғажап табиғатын, өзені мен тауын, жерін, ауыл адамдарының есімдеріне дейін жиі атап отырады. Сол арқылы ақын туған аймақтың бүкіл тыныс-тіршілігін танытып қоймай, екінші жағынан соларға деген махаббатын да аңғартып тұрады. Алайда ақынға Қазақстанның кез-келген аймағы ыстық, өйткені ата-бабамыздан ұрпағына аманаттап қалдырған ең бағалы қазынасы, мұрасы сол, кең байтақ даламыз мақтанышымыз. “Алатауға” деген өлеңінде ақын:

Халық жоқ барлық халықтың халқынан ұлы...
Әйгі етсең де болады жалпыға мұны:
Атырау-Алтай арасы-ай! Аумағы-ай жердің
Алтыдан бірдің — біздің жер — алтыдан бірі! [45.287]
— десе, “Арысқа барғанда” өлеңінде:
Атаңнан қалған алты Арыс жерім болмаса,
...Көрерсің қайдан көгілдір инеліктерді, —

деп табиғатының тамашалығын, жеріміздің кеңдігін көрсетеді.

Табиғатты жырлау ақыннан ерекше сезімталдықты, байқағыштықты талғампаздықты, суреткерлікті талап етеді. И.В.Гетенің “Суркетер табиғатты зерттеп білуі керек. Өйткені қасиетсізден тектіні, сиқысыздықтан сұлулықты екшеп алу оңай емес”[46.623] – деуі көп сырды аңғартады. Ж.Жақыпбаевтың шығармашылығына тән нәрсе талғампаздық, оны табиғат, жаратылыс көркін суреттеген жырларынан айқын көреміз, ол тақырыбын тандап жырына арқау етер көріністерді екшеп ала біледі. Табиғатқа арнаған жырларынан табиғилықты, таза мөлдір сүйіспеншілікті, азаматтық үнді аңғарамыз.

Қазақ поэзиясының көп ғасырлық тарихындағы көркемдік дәстүрлердің жаңа сарындарымен жаңғыра жырлануынан лирикалық жанр табиғатындағы эстетикалық танымның әсемдік тағылымын танимыз.

Табиғат суреттерін, туған жер көріністерін жас ақындар шығармасында өзгеше леппен, өзгеше сарынмен жырланып келе жатқанын көреміз. Олар өз жырларында табиғаттың ажарын, даланың тынысын көңіл-күйімен, сезімімен астастырып, әдемі өрім жасап кестелей біледі. Табиғат пен туған жерін ақындардың бәрі дерлік де жырлап келеді, бірақ жыр-

тұлпарларының шабысы әр түрлі, ол талант —бабына, талғам-таразысына, ақындық мәдениетке байланысты болып келеді. Жақсы жыр жазғысы келмейтін ақын бар ма, айтыңызшы. Бәрінің де өлеңге бар таласы. Талас ұғымы бәсеке ұғымына да сәйкес келеді. Жас ақындар ізденістерінен жақсы туынды туғызуға талас та, бәсеке де бар.

Қазіргі жастар поэзиясы туралы сөз қозғалған кезде ауызға алғаш болып ілінетін өршіл өлеңдерімен жұрт назарын аударып жүрген Маралтай Райымбекұлының есімі. Орда бұзар жастан асқан жігіт жырлары несімен ерекшеленеді? Ең алдымен ақын жігіт өлеңді өзінің тағдыры санайды, оның бар қуанышы, бар мұңы, бар қайғысы өлең жолдарында, өлең оның өмір-тіршілігі, бір сөзбен айтқанда, өмірбаяны деуге болады. Нұрлан Оразалиннің: Маралтай табиғатқа мейлінше жақын, етене сезімдерді өз орам-махамына сала білетін, содан жанаша ой түюге бейім ақын, - деуінің астарында осындай сыр жатыр. Табиғатқа барынша жақын Маралтай:

Жүрегімнен жүз бұтақ әріп шығып,
Айналып кетсе, шіркін, талға денем...

деп батыл айтады. Табиғатқа етенелік анық суретпен бейнеленеді. Ақын Қасым Аманжолов Абдолла деген поэмасында жауға қарсы ыза-кекті бейнелеп, жау жолына атам сені, бомба бол да жарыл жүрек деп керемет теңеу жасайды. Маралтай жүрегінен жүз бұтақ өргізіп денесінің талға айналып кетсе деуін сәтті шыққан ой орамдары деу керек. Аға буын ақындардың үлгісін, дәстүрін басқа бір қырынан дамытып ілгерілету сезіледі. Адам тағдыры табиғат-ана мен тамыр тарта қарасақ тағдырлас, соның аясында өтіп жатады. Шын таланттар ғана мұның сырынан мән, сазгерлер әуен іздейді. Маралтай жырларында бейнелілік ой орамы берік, мығым, сіңіріп қаққан шегедей нық. Кейде ақын ішкі түйсікпен өз халінің мүшкілдігін табиғат көріністері арқылы, әртүрлі нақыштармен еркін жеткізеді. Тұман атты өлеңінде адам баласының о бастағы жаратылысын өмір философиясымен ұштастырып, табиғат суреттерімен бірде теңеп, бірде астастырып жібереді.

Күздің таңы. Күн тұман. Салқындаған,
Алмасымды тот жеді-ау жарқылдаған.
Жебем қисық, атуға адырнам бос,
Кұзғындарды төбемде қарқылдаған.

Күздің таңы. Айналам ала тұман,
Ала тұман тағдыр боп жаратылғам.
Бүгін бұл үй көңілсіз (той боп жатыр),
Той біткенше Кеңсайға бара тұрам.

Лирикалық кейіпкер әлдекімді сағынады, әлдебір биіктікті іздейді, әлдебір нәрсені күтетін де сыңайлы. Табиғаттың алмағайып мінезіндей ішкі дүниесі беймазалық күй кешеді. Алай-түлей сезілетіндей. Маралтай табиғат кейпін, айналамыздың көркін әдемі детал, тосын теңеу тауып, түрлендіріп, құлпыртып жібереді. Көңілді көктем деген лирикалық өлеңінде ақын ару қала Алматыға деген сүйіспеншілігін жырласа, Алматы жастардың кіршіксіз арманы да ғой. Маралтай да әсем қалаға берік байлам жасап, болашағын байланыстырып келген. Үлкен шаһарда әсемдікпен, арманмен қоса, сұлулық пен бірге опасыздық, арсыздық, саяси ойын әлемі қоса жүретін қайшылығы да

жетерлік екен. Акын жаны осындай келеңсіздіктен, саналы жанға жат тірліктен түніледі.

Көңілді көктемде :

Қазақта көктем осындай – барлығы... саясат.

Запыран тастап жас көңіл зарға қонады.

Шіркеуіне өзгенің қарлығаш ұя сап,

Мешітімізге ал біздің қарға қонады...

Маралтай жырында күз айы сағыныштың символы секілді. Алматының аспанында бір мұң бар... , Түсінгеннің бірге кетер ішінде деуінде ауыр мұң бар. Күз. Алматы өлеңінде Алматы акын үшін мәңгілік сағыныш, мәңгілік мұңға оранған кала ретінде жырланады. Жалпы табиғат пен адам егіз, адам табиғат перзенті. Солай болғанан соң, әркез соны мойындап тұруы да керек шығар.

Акынның Күз өлеңі табиғат пен адам арасындағы ұқсастыққа құрылған:

Алтын шашты, қызыл кірпік мына күз,

Жұма-ағамның жырларындай жымыған.

немесе:

Алты ай қыстың бір жұмбағын шешіп Ол,

Қайта оянар сан күннен соң өсіп, өр...

Мына күздің тұрпатында текті өң бар,

Есағамның өлеңіндей есі мол.

Жардан емес, ардан тауып миятты,

Ойы бойға сыйыстырған ұятты.

Өзегінді өртейді екен мынау күз,

Гүлнәр қыздың сезіміндей қуатты.

Сондай-ақ сағыныш символы іспеттес күздің өзіндік сыйсыз, күйсіз, сұрықсыз жайы да жоқ емес, акын оны мына жолдар арқылы жеткізеді. Мынау күзге карап кейде күйесің, Мылтекеңнің сөздеріндей мисыздау . Адам мен табиғат, табиғат пен адамға алма-кезек ойысып отыратын өлеңді табиғатқа арналған жыр ретінде қабылдайсың, сонымен қатар адам қасиетін де ашып тұрған жырлар. Бұл тұрғыдан шеберлік танытады. Күздің көріністерін әр акынның бойындағы ерекшеліктермен салыстыра сипаттайды, айталық Есағанның өлеңі мен, Гүлнардың қуатты сезімімен теңейді акын. Ал енді күздің сыйықсыздығын да адамның сұрықсыз мінез-қылығымен астастырып көңілге қош еместігін көрсетеді.

Махаббат пен табиғаттың астасқан тұсы әрине көктем. Көктем махаббат айы, ғашық жүректер айы болса, арман қуып шарқ іздейтін маусым. Ал енді адамдарда бұл айда ықылас пен ілтипат биік, ал күз айы болса сол қуаныштың ұрлаушысы, тонаушысындай қабылданатыны бар.

Күйінсем-дағы қараймын кешіріп

Күнге,

Гүлдерді өртеп кеткендей көшіріп

Күлге, –

Күз келді, қарғам![47.99]

Табиғат жыршысы — С.Есениннің көгілдір түсті ұнатқанындай көгілдір түсті өз қабылдауында сұлулық символына айналдырған ақын қызымыздың бірі — Назира Бердалы. Оны Көгілдір түн, Көгілдір... сынды өлеңдерінен айқын көреміз. Назира үшін бүткіл жаратылыс көгілдір, жастық шағының көктемі де — көгілдір.

Көгілдір, жасыл, көгілдір, жасыл, көгілдір, жасыл шыршалар,
Көгілдір жиек, көгілдір желмен желбіреп жиі бұлт ауар.

Көгілдір сағым - қол бұлғап маған қоштаспай кеткен балалық,
Көгілдір ғана қырқалар.

Жас жанымды мұң шалар.

Балалық дәурен мен қоса қол бұлғаған туған жердің табиғаты сезім пернелерін шертіп, әлде бір әлемге жетелеп алып кететіндей әсерлі жеткізілген.

Көгілдір таулар,

Көгілдір баулар, көгілдір қырлар, жоталар,

Көгілдір көлді көркейтіп тұрған көгілдір сонау топ арал.

Туған жерден, туған елден ыстық, одан сұлу ел, одан сұлу жер қайдан болсын! Бәріміз де ауыл көрінісін, сол ауылда өткен әдемі кездерді мәңгіге ұмытпаймыз. Табиғат берген бар қасиетті де сол туған топырақтан аламыз. Ең ақыры тәтті де, бал дәуреніміз он сегізбен де сол жерде қоштасамыз. Сондықтан да Назира бізге:

Бакыттың құнын барменен ғана, барменен ғана өлшеңіз...

Көгілдір көктем, көгілдір көктем: келмеске кеткен Он сегіз...

деп өткінші өмір белесін еске алады. Ал Көгілдір түн атты өлеңінде көгілдір сөзін бір рет те аузына алмайды. Өйткені бұл өлеңінде кейіпкердің карамай кетуін, махаббат майданы турасында түпкі ойын астарлы екі жолмен: Көктем келген күн. Қайтадан қар жауып жатты, - деп береді.

Өлең – үздіккен көңілдің үзіліп түскен моншақ-нұрлары...

Өлең – адам жанының жауынды, дауылды сәттерінің көрінісі...

Осыншалық көгілдір бояудан өз жан тебіренісін, терең түсіністігін кезіктірген Назира қыз өмірге деген құштарлығын да, өкпе-назын да, тіпті сезім селдерін де, жан күйзелісін де табиғаттың көріністері арқылы жырлап байыздайды.

Көгілдір түн.

Көк түннің көктемі – гүл.

Жұлдыз сүрер бір-ақ түн көкте ғұмыр.

Сонау алыс жұлдыздар алтын емес,

Мынау түн қап-қара емес, көп-көгілдір.

Көк түннің көктемі – гүл, түн қап-қара емес, көп-көгілдір метафора, эпитет жастар поэзиясының ұшқыр да орынды қолданатын көркемдік құралдары. Ұлттық бояу, ұлттық әр, нақыш. Оқырман қалай қабылдайды. Жастар жырында осындай айшықты, терең де тамырлы ізденістер бар.

Бакыт Беделханұлының Көкемарал [48.5] жинағына енген жырларын оқып отырып, оқырман адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасқа үңіледі, табиғаттың құпия беймәлім сырына қанығады, адам жаратылысына қатысты ой орамын поэзия тілімен түйіндейді. Адам ақын өлеңдерінде философиялық түйін жасап отырады. Бәлкім бұл үрдіс қазіргі жастар поэзиясына тән құбылыс та болар. Бакыттың жыр жинағының Көкемарал

аталауында да астарлы мағына бар. Көкемарал – тамыр қошы аңқыған иірдейін иелі, киік-отындай киелі дәру шөп. Үйірін жауға бермейтін кербез де кесек кер бұғылар жыртқыштардан жазатайым жарақат ала қалса, Көкемарал дәруіне аунап-қунап сақаяды. Керелаң замандардың талайын бастан өткеріп, енді-енді ғана еркін тыныстай бастаған еліміздің де жан жарасы мен тән жарасы жетерлік. Менің Көкемаралым соған шипа болса игі еді!... . Бұл байланыс табиғатпен тамырлас. Түпкі иені де байырғы бабалар дәстүрімен Жұпар иіе (Жұпар Алла) деп атайтын Бақыттың Көкемаралының іші толы - өлен-шөпте! Табиғат жаратылысына үңілу, оның әдемілігін сезіну, бағалау Бақыт жырында тіпті өзгеше. Тәңір-гүл өлеңінде бір жағынан туған жер көрінісін тілге тиек етсе, екінші жағынан Тәңір-гүл тағдырының үзілмегендігін әспеттейді. Ақын үшін тәңір-гүл туған елдің жұпар ауасы, асқақ рухы, тіршілік тамырында бүлкілдеп соғып тұрған қаны, табиғаттың асыл сыйы.

Тәңір-гүлі үмітімнің шырағы,
Нұрлы ауаға нілі сіңіп мәңгілік.
Ай мен Күннің аймаласа шуағы,
Оятатын жүрегінді жаңғырып.

Тірлігінде таусылмайтын дауасы,
Ақындардың жан-дертінің емі – бұл...
Тәңір-гүлі туған жердің ауасы,
Адам-Ата, Хауа-Анамен тегі бір.

Туған даласының қайнаған тіршілігі мен табиғаты ақын санасында үнемі жаңғырып тұрады, себебі ажырата алмастай етіп, нәзік жіппен шырматып тастағандай. Ақынның ішкі әлемі Тамшы-тағдыр өлеңінде ашыла түседі. Адам тағдыры табиғатпен тағдырлас екендігін, табиғат-ананың перзенті екендігін жырлай отырып өмірдің мәнін көркемдік тұрғыда бейнелеуге тырысады.

Тамшы, тамшы мөлдірден де мөлдірсің,
Мөлдірлікті көрген мынау көз құрсын.
Тамшы десе көлшіктерде көлгірсіп,
Өзендер-ай, өксіп-жылап өлгірсің.

Тамшы, тамшы көлшіктен де лайсың,
Лай судан тұнық өмір құрайсың.
Құрайсың да күдіретімен құдайдың
Тіршіліктің кілтін тауып бұрайсың.

Табиғат-ана өз бесігінде тербеген осынау жер бетінің нәрі бір ғана тамып түскен тамшыда, осылай барып, тамшы-теңіз , тамшы-тағдыр , тамшы-мұң болып жалғасып жатады.

Жер жаннаты Көкшетауда туып-өскен Алмас Темірбай ақын туған жерін, ел табиғатын өзінше өрнекпен жырлайды.

...Елге кетем!

Ен далада қой бағам,
Елсіз жерде емін-еркін ойланам,

Көкшетау бір таза жер пері жүрген, мұнда жоқ жын мен сайтан өріп жүрген , - деуші еді ғой Илияс Жансүгіров. Алмастың өлеңдерін оқығанда осы жолдар орала береді. Жаны таза, рухы биік, дүниеиәу заттарға алданбаған,

былғанбаған жас жүректің лүпілі сезіледі бұл өлеңдерден. Алмас өлеңдеріндегі өзгешелік шумақ басының аллитерацияға құрылуы. Ол Қысқы түн. Көңіл-күй. Ансау өлеңінде:

Көк жөтел қысып, көксау науқастар жөтеліп,
Көк мұзға тайып жығылған көбі халықтың.
Көк жамбас болып, көп жатып қалған еті өліп,
Көк соққан мінез, көк мылжың қыстан жалықтым.
Акын қыс мезгілін жек көрмейді, жалпы көктем айын сағынады,
күтеді.

...Көкпаршы уақыт көксерке жылды сүйрелеп,
Көк дөнен көңіл жетуге асық көктемге!...

Алмастың табиғат көріністеріне арналған біршама өлеңдері бар. Көктем, Ақпан, Ай, Туған топыраққа тағзым, Қараша т.б. Табиғат құбылыстарының мінезін адамға, адам мінезін табиғат құбылысына қабыстырып жіберу Алмас поэзиясына тән. Оның Ақпанда деп аталатын өлеңі бар. Мезгіл мінезін, ақпан айын дәл суреттеген акынның жырына құлақ түрейік:

Тоса-тоса таусылып бар шыдамы,
Алты ай жаздың алғашқы жаршылары.
Жер жамбастап, жантайып жатқан төрге,
Ақпан шалдың арқасын қамшылады.

Алмас та Ақпан айына Абай атасындай жан бітіріп, тірі құбылысқа айналдырып, шал кейпінде суреттеуі оралымды шыққан бейне. Одан арғы іс-әрекет қалай өрбиді:

Арқа басы ойылып, үлбіреді,
Ажал айдап тұр ма екен, кім біледі.
Құтырушы ең ел-жұртты қалшылдатып,
Өзіңе сол керек! – деп Күн күледі.

Күн сөзіне Ақпан шал болып кекті,
Бүк түсіп, теріскейге беріп бетті.
Сырын ашпай, сазарып жатты дағы,
Үш күннен соң үн-түнсіз өліп кетті...

Ақпан шалдың жерді жамбастап, жантайып төрде жатып алуы қазақы мінез бен бейнені дәл бедерлеген. Абайдың дәстүр үлгісі анық сезіледі. Ақын жырларынан табиғат көріністерінің әсем қайталанбас бедерін көреміз. Ақын үшін туған жерден асқан бақыт, туған елден артық ел жоқ. Алмастың Алматыдан елге кету себебі – кіндік қаны тамған жерді қимауы. Ол туған топыраққа тағзым етеді, туған жерді тастап кетпеу керек, одан артық жер жоқ деп дәріптейді. Алмастың азамат ретіндегі басты ұстанымы осында - Туған жермен табыстыршы тезірек, не болмаса мені ешқайда апарма!

Ағайындар!...

Ай мен күнің аманда,
Көшпе елден, кетпе еріп жаманға.
Туған жердің бұлты төнбес басыңа,
Туған жердің тасы батпас табанға.

Таусылса да тіршіліктің тынысы,

Таусылмайды туған жердің ырысы.

Не қылсан да қолыңда ғой, Көкшетау,

Өзің кескен кіндігімнің бір ұшы.

Ел мен жер қадірін білмейтін ұрпаққа үлгі, өнеге болар ой тастайды.

Алмас алмастай өткір лирикаларымен туған жер табиғатын жырларында барынша мадақтайды. Дала сыры бала күнгі көңілді өзіне ынтықтырып тартады да тұрады, табиғатқа тағзым етіп, жырлауының да бір себебі осында жатса керек.

Қорытынды

Қазіргі қазақ поэзиясында тамырын табиғатпен байланыстырып, туған өлкесіне жыр арнамаған ақын кемде-кем. Мұнда бір жазылмаған заңдылық та бар сияқты, адам ең алдымен дарақ сияқты, табиғаттан, туған топырағынан нәр алып жазушының қалам қуаты қандай биікке көтере алса, оның орны сол жерде болмақ. Табиғатқа арналған қазақ ақындарының жырларын саралап, зерттеп зерделеген кезімізде әр буын туған табиғатты өз таным, түсінігімен, түйсігімен, бояу-нақыштарымен, көркемдік тәсілдерімен ата дәстүрін дамытып жырлауға тырысып отырған.

Қорыта келгенде, жалпы табиғат, қоршаған орта қазақ ақындарының лирикаларында кеңінен орын алып жырланып келеді. Қазақ поэзиясының көп ғасырлық тарихындағы көркемдік дәстүрлер үрдісінде табиғаттың жаңаша жаңғыра жырлануынан лирикалық жанр табиғатындағы эстетикалық танымның әсемдік тағылымын танимыз.

Шоқан айтқандай: табиғат пен адамнан тіршілікте одан ғажап, одан құпия ешнәрсе жоқ.

Махаббат, саяси философиялық, табиғат лирикасы деп шартты түрде бөлгенімізбен, түптеп келгенде, бұл – адам мен табиғаттың қарым-қатынасын танытатын лирикалық жанр түрі. Табиғат адам мінез-құлқын характерін ашатын көрініс, бейне, фон. Бір қарағанда табиғат лирикаларында тартыс, сюжет жоқ та сияқты сезіледі. Шынында да солай ма? Туған жерге деген сүйіспеншілік табиғаттың сұлулығын танумен оны өзгеге таныту, оқушының эстетикалық талғамын ұстарта түсу, жанына жалын, жүрегіне от қосу емес пе? Бұл дегеніміз сөзсіз жаңа ұрпақ бойында эстетикалық талғамды қалыптастыру үшін күрес деген сөз. Демек, тікелей болмағанымен мұны тереңірек қарастырсаң мазмұнында күрес жатқанын сезіну қиын емес. Бұл табиғат сұлулығы мен оны тани білетін адам жанының, ойының қабысуы гармониялық үйлесімділігін сақтау үшін күрес. Адамға деген сүйіспеншілік пен махаббаттың өзі де түптеп келгенде осы табиғатқа деген сезімнің бір бөлшегі. Өйткені адам – табиғаттың перзенті.

Табиғат құбылыстарын бейнелеудегі қол жеткен көптеген жаңалықтарды, жақсы нышандарды жетістік дей отырып, дәстүрлі бейнелеулер, теңеулер, кейбір қайталаулар әлі де орын алып жатқанын жасырудың керегі жоқ. 20-30-жылдары қазақ ауылының бар жаңалығы ақындарымыздың лирикасында кең көлемде, мол жырланған жақсы дәстүрі бар еді. 50-ші жылдардан бері қарай осы дәстүрдің ілгері дами алмай келе жатқан жайы сезіледі,[49.40] – деп сыншы, ғалым М.Қаратаев өз ойын білдірсе, ол да артық айтылмағандығы.

Қазақ даласының, ауылының қазіргі, бүгінгі жаңалықтары 20-шы жылдардағыдай кең көлемде жырланбай келеді. Қаланы жырлау, урбанизация процесі ақындарымыздың алдында тұрған күрделі тақырыптардың бірі. Ал, табиғат туралы жазылған көп өлеңдердің тапқыр, нақты, жанды суреттерінде әлеуметтік астарлар, өзекті мәселелер, меңзеулер үнемі жетісе бермейтінін де ұмытпағанымыз жөн.

Біз сөз еткен сонау жыраулар поэзиясынан бастап, Абай қалыптастырған дәстүр мен одан кейінгі жыр өкілдерінің поэзиясындағы табиғат лирикасында уақыттың кескін келбеті, понорамасы, бедер бейнесі ғана емес, өзі өмір сүрген қилы заманның жай-жапсары сол заманда тіршілік кешкен адам жайлы айқын көрініс тауып отырады. Поэзия – халық жадының айнасы.

Сол дәуірдің тіпті, табиғаты таза, мөп-мөлдір суы, аңы мен құсына дейін жырларда әдемі бейнеленген. Уақыт тынысын сезіп, сезініп отырамыз. Замана сыры әр жолдан, әр шумақтан айқын сезіліп жатады. Бұл да өлең сөздің құдіреті болса керек.

Оқушысын өз жыры арқылы туған топырағын сүюге баулыған ақындар легі Сәкен, Ілияс, Мағжандардан кейін бұл үрдісті кейінгі толқын жалғастырып, дамыта білді. Ілияс дегенде санамызға Жетісу өңірінің суреті бейнеленіп, Сәкен, Мағжан есімдерін айтқан кезде сырлы да сұлу Көкше елестейді. Десек те, әр ақынның ерекшелігі, сүйіп жырлайтын тақырыбы бар. Көкшетауды сөзіне, жырына қоспаған ақын бұл дәуірде кемде-кем. Бұл қазақ жұртын, табиғатын шын беріле жырлап, туған топырақты соншалықты қадірлеуінің белгісі.

XX ғасыр басындағы қазақ лирикасындағы айрықша байқалатын ерекшелік – адамдардың іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын, қалайда табиғат құбылыстарымен байланыстыра жырлау. Лирикалық қаһарманның қуанышы да, күйзелісі де табиғатпен егіз. Шынында да адамзаттың өсу, өркендеу жолындағы сырласы – табиғат болды.

Біз табиғат лирикасын қарастырған кезде әр кезеңнің өзіндік ерекшелігіне куәгер болдық. Мұқағали, Жұмекендер табиғат пен адам, адам мен табиғаттың ажырамастығын жырларында көсіле жырлады. Табиғатты көркем туындыға тиек еткенде, жалпы әрбір суреткер оған өзінің қарым-қатынасын, кейде көзқарасын да білдіріп отырады, сол арқылы адам өмірін, тағдырын, тіршілігін жырлауды белгілі деңгейде нысана етеді.

Мұқағали тебіренгеніндей, әр ақын өзін табиғат-ананың бір бөлшегімін деп санайды. 60-70-жылдардағы ақындар өлеңінде тағдыр мен табиғат құбылысы қатар суреттеледі.

Жастар поэзиясы табиғаттың сырлы сұлулығын жырына арқау етуімен ерекшеленеді. Олардың өлең арнасынан сезім пернесін шертер туған жер сұлулығына деген інкәрлік, сүйіспеншілік есіп тұрады. Сүйген сұлуын, қоғамды немесе көңіл-күйін жырлап отырғанның өзінде қалайда табиғат құбылыстарымен астастырып ойлы салмақты теңеулер жасайды. Ауыл мен қала, табиғат пен адамның арасындағы табиғи қарым-қатынас арнасы бұзылып, табиғатқа адамның бір жақты қатынасы үстемдік ете бастаған кезде, табиғат, қоршаған орта, экологиялық дағдарысқа душар болып отырған қазіргі кезеңде поэзияда туған жер топырағына арналған өлеңдерде мұң, не болмаса өткенді аңсау сарыны аңғарылып жатады. Қазақ поэзиясындағы табиғат лирикасы үнемі дамып, көркемдік биіктікке көтеріле беретін өміршең құблыс деуіміз керек.

Жоғарыда біз сөз еткен қазақ әдебиеті өкілдерінің табиғатты жырлаудағы озық үлгілері, бүгінгі таңдағы жастар поэзиясынан орын алуының себебі де осы жалғастықтан дәстүр сабақтастығынан шығып жатады. Қазақ елінің бай да байтақ, дарқан даласы, жайқалған жасыл желекті табиғаты, шөлі

мен шөлейті, тау мен тасы, өзен-көлдері, аң-құстары базарлы тіршілігіміздің байлығы. Жыр жанарларынан соны көреміз, табиғат-ананың тынысын сезінеміз.

Табиғаттың тылсым сырына үңіліп, жаңа көркемдік тұрғыдан игеру, зерттеп зерделеу, жаратылыс бейнесінің тәңір жаратқан кейпінің мінез-қасиеттерін адамзаттың бойындағы кісілік сипаттарымен үндестіру, үйлестіріп бүтін бітім жасау – қазақ табиғат лирикаларындағы жетістік, жаңалық деу керек. Бұл дәстүр мен жанашылдық бүгінде жалғасып өміршеңдігін дәлелдеп келеді.

Қолданылған деректер тізімі

1. Н.Төрекүлұлы. Қазақтың 100 би-шешені. Алматы, Қазақстан, 1995, 56-57-беттер.
2. Ахметов З. Казахское стихосложение. А-Ата, 1964 с. 254-256.
3. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. Құраст. М.Мағауин, М.Байділдаев, А., Жазушы, 1989, 1-том, 384-бет.
4. Ә.Қ.Пертаева. Д.Бабатайұлының ақындығы. А., Қазақ университеті, 2000 ж, 331-б.
5. Байрон. Собр. Соч. В 3-х томах – Том 2, Москва, Художественный литература, 1972, стр. 465
6. Шелли. Письмо. Статьи. Фрагменты. – Москва, Наука, 1972, стр. 417
7. Қабдолов З. Көзқарас. Талдаулар мен толғаныстар. А., Рауан 1996, 256-б.
8. Е.Ысмайылов. Әдебиет және сөйлер. А., Жазушы, 120-б.
9. М.Әуезов. Жиырма томдық шығармалар жинағы. А., Жазушы, 1985, 137-б.
10. Қабдолов З. Көзқарас. А., Рауан, 1996, 33-б.
11. М.Әуезов. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20-т., А., Жазушы, 1985, 118-б.
12. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. А., Жазушы, 1985, 75-б.
13. Кенжебаев Б. Көне әдебиет туралы // А., 1969, 19-б.
14. Выходцев П.С. Национальное и интернациональное в эстетике социалистического реализма”, М., 1973. “Высшая школа”, С.119.
15. М.Әуезов. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20-т., А., Жазушы, 1985, 150-б.
16. Қалиев С. Абай және халық дәстүрі, Қазақ тілі мен әдебиеті, 1992, №10.
17. Егемен Қазақстан, 22 ақпан, № 43-46 (24299), 2006 ж.
18. М.Әуезов. Жиырма томдық шығармалар жинағы, 20 т., А., Жазушы, 1985, 105-б.
19. Бұл да сонда, 163-б.
20. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Өлеңдер жинағы. А., Ғылым 1974.
21. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. А., Ғылым, 1994, 37-б.
22. Қазақ халық әдебиеті (көп томдық). 2-т. Бабалар жыры. Алматы, Жазушы. 1986, 288-б.
23. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалар жинағы. А., Жазушы, 1988, 12-б.
24. Қазақ халық әдебиеті. 3-т. Батырлар жыры. А., Жазушы, 1987, 304-б.
25. Б.Әбдіғазиев. Шәкәрім шығармасының дәстүрлік және көркемдік негіздері. Автореферат. (филология ғылымдарының докторлығын қорғау үшін.)
26. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалар жинағы. А., Жазушы, 1988, 12-б.
27. Дүйсенов М. Ғасырлар сыры. А., Жазушы, 1965, 25-б.
28. Қаратаев М. Эпостан эпопеяға. А., Жазушы, 1969, 25-б.
29. Жансүгіров І. Шығармалар. I том. Алматы, 1960, 43-бет.
30. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. Алматы, 1960, 124-бет.
31. М.Жұмабаев. Шығармалары. А., Жазушы, 1989, 420-бет.
32. М.Жұмабаев. Шығармалары. А., “Жазушы”. 1989, 140-бет.
33. Сонда. 136-бет.
34. І.Жансүгіров. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-т. А., Жазушы, 1986, 57-бет.

35. С.Сейфуллин. Шығ., 1-том А., Жазушы, 1986, 21-б
37. “Л.Н.Толстой в воспоминаниях современников” М., 1955, I том, 272-273-беттер
38. И.С.Тургенев. полное собрание сочинении. М., 1967, 254-б.
39. Т.Айбергенов. Аманат. Алматы, 1975, Жазушы, 107-б.
40. Белинский В.Г. Избранные статьи. Москва, “Детская литература”. 1984, с. 64.
42. М.Әлімбаев. Көңіл күнделігінен. А., Жалын, 1980, 149-бет.
43. Бердібаев Р. Қазақ совет әдебиетінің қалыптасуы. 1930-1940 жылдар аралығы. А., Мектеп, 1971, 200-бет.
44. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. Тандамалы ғылыми зерттеу. Алматы, Ғылым, 1997, 504-б.
45. Жақыпбаев Ж. Көктемгі хаттар. Жыр кітабы. Алматы, Жалын, 1984, 287-б.
46. Гете И.В. Об Искусстве. М., Искусства, 1975. стр. 623.
47. Райымбекұлы. Ай (өлеңдер жинағы) А., “Жазушы”, 2001, 99-бет.
48. Б.Беделханұлы. Көкемарал, Астана, “Елорда” 2001, 5-б.
49. М.Қаратаев. Жанр сипаты. А., Ғылым, 1971, 40-бет.